

माध्यमिक विद्यालयमा आर्थिक पारदर्शिताका लागि
समाजिक लेखापरिक्षण

स्नातकोत्तर तह (एम.एड) शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषयको आशिक
आवश्यकता परिपूर्तिका लागि शैक्षिक योजना तथा
व्यवस्थापन विभागमा प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता

रामप्रसाद भदैश्वर

त्रि.वि.दर्ता नं.: ४८३२१

परीक्षा क्रमाङ्क : १३०१४२

शैक्षिक सत्र : २०६७/०६८

श्री सूर्यनारायण सत्यनारायण मोरवैता यादव बहुमुखी क्याम्पस, सिरहा

२०७१

परिच्छेद एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

शिक्षालाई कर्मशील जागरुक स्वावलम्बी आत्मनिर्भर सीप र दक्षता भएको उत्पादनशील जनशक्ति उत्पादन गर्ने सर्वोत्तम साधनको रूपमा लिइन्छ । शिक्षाको माध्यमबाट नै राष्ट्रिय उद्योग कृषि पर्यटन वाणिज्य आदि क्षेत्रको विकास गरी अर्थतंत्रको संरचनामा परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ । त्यसैले अहिले शिक्षालाई मानव अधिकार र अनिवार्य आवश्यकताको रूपमा पनि लिन थालिएको छ । मुलुकमा आम नागरिकहरूलाई सर्वसुलभ देशवाट शिक्षा प्रदान गर्न पर्याप्त लगानीको आवश्यकता पर्दछ । शिक्षामा लगानी गर्नु भनेको दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न हो । विना आर्थिक प्रबन्ध नागरिकहरूलाई समय र समाज सापेक्ष जनशक्तिको रूपमा उत्पादन गर्न सकिदैन । शिक्षा विकास क्रमको सुरुको अबधिका शिक्षामा समुदायले लगानी गर्थ्यो । लगानी गर्न सक्ने शिक्षित भए भने लगानी नसक्ने अशिक्षित भए गरिए विपन्न पिछडिएका समुदाय शिक्षाबाट वंचित भएकोले उनीहरूलाई समेत शिक्षाको मूलधारमा समेटेर राजद्वारा शिक्षामा लगानी बढाउन थाल्यो । स्वास्थ्य संचार सडक विद्युत खानेपाननी खादि क्षेत्रमा सरकारले लागानी विस्तार गर्नु पर्ने भएकालेले अहिले शिक्षा क्रमशः स्थानिय स्तरमा समुदायले व्यवस्थापन गर्न गरी संचालन गर्न खोजिएको देखिन्छ । अलिहे शिक्षा सरकारी र निजी लगानीमा दिदै आएको पाइन्छ । सरकारी र निजी लगानीको पारदर्शी र विश्वसनीय आर्थिक अभिलेख नराख्नाले शिक्षामा स्थानीय लगानी घटदै गएको छ । जब सम्म शिक्षामा पर्याप्त लगानी भित्र्याउन सकिदैन तब सम्म स्तरीय र गुणात्मक शिक्षा प्रदान गर्न सकिदैन, (काफले २०६५) ।

शैक्षिक संस्थाले आफ्नो लक्षित उद्देश्य पुरा गर्नका लागि आफू सँग भएको सीमित श्रोत साधनलाई इमान्दारी र विवेकपूर्ण तरिकाले परिचालन गर्नु पर्छ । यस्तो अवस्थामा मात्र शैक्षिक संस्थाहरूले आफ्नो लक्ष्य हासिल गर्न सक्छन् । शैक्षिक प्रशासन र आर्थिक बीच नङ्ग र मासुको जस्तै सम्बन्ध रहेको हुन्छ, प्रशासन सयुक्तले जति काम गर्छ, त्यसमा आर्थिक क्रियाकलापको संलग्नता रहेको हुन्छ, (स्नातकोतर क्याम्पस विराटनगर, २०६३)

विद्यालयमा समाजको अभिन्न अंग हो । विद्यालयमा विभिन्न श्रोतबाट आम्दनी हुने र विभिन्न शीर्षकमा खर्च हुने गर्छ । अर्थात विभिन्न किसिमका आर्थिक कारोवारहरु हुन्छन् । ती आर्थिक कारोवारहरु वैज्ञानिक लेखा प्रणालीको सिद्धान्तमा आधारित भएर राख्नु पर्छ, विद्यालयको शैक्षिक लक्ष्यहरुके असल भौतिक र आर्थिक लक्ष्यहरु आवधिक रुपमा तय गरेको हुन्छन् । यसरी संस्थाहरुले तय गरेको लक्ष्य अनुसार के कस्तो कार्यक्रमहरु सम्पन्न भए उपलब्धि कति हासिल भयो भन्ने विषयमा आवधिक मूल्यांकन वितीय लेखा परिक्षण र समाजिक परीक्षणको सहायताले गर्ने गरिन्छ , वितीय लेखा परिक्षण अन्तर्गत एक आ.व. भित्र भएका आर्थिक कारोवारहरुको नियमितता , मितव्यता, कार्यदक्षता , प्रभावकारिता र औचित्यता समेत विचार गरी रुज गर्ने र परिक्षण गर्ने काय पर्दछ, भने सामाजिक परीक्षण अन्तर्गत विद्यालयले एक शै.स.मा. समाजिक उत्तरदायित्वको क्षेत्रमा नियोजित लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि गरेका कार्यहरुको मूल्यांकन पर्दछ (खडका, २०६२) ।

विद्यालयमा समाजमा रहने भएकोले समाजिक उत्तरदायित्व पुरा गर्नु पर्दछ । विद्यार्थी भर्ना दर बढाउने सिकाई उपलब्धिदर बढाउने अभिभावकहरुलाई विद्यालयको गतिविधिमा बढी भन्दा बढी सहभागी गराउने विद्यालय व्यवस्थापनमा अभिभावकहरुलाई चासो बढाई संस्थागत सुशासनको विकास गर्दै समस्या समाधान र निर्णय प्रक्रियामा स्थानिय समुदायलाई अग्रसर गराउने जस्ता कार्यहरु विद्यालयका नियमित कार्य हुन । यसरी स्थानीय समुदायलाई विद्यालय व्यवस्थापनमा सरिक गराउन सकेमा मात्र शैक्षिक र प्रशासनिक प्रबन्धक मात्र नभई विद्यालयको एक आर्थिक व्यवस्थापक पनि मानिन्छ । संभव भए सम्म अधिकतम उपलब्धि प्राप्तिका लागि विद्यालयको मानवीय भौतिक र वितीय श्रोत साधनलाई अधिकतम परिचालन र पारदर्शी अभिलेख राख्नुपर्छ, (शिक्षा मंत्रालय, २०६३) ।

धेरैजसो मुलुकमा शिक्षा खर्चको अधिकांश हिस्सा सरकारी श्रोत बाट नै व्यहोरिएको पाइन्छ, नेपालमा पनि सरकारी श्रोत नै शिक्षा खर्चको प्रमुख श्रोतको रुपमा रही आएको भएतापनी सरकारले सबै नागरिक लाई सबै किसिमको शिक्षा दिन सक्ने अवस्था छैन । स्थानीय स्तरमा पनि श्रोत जुटाउदै शिक्षा प्रदान गर्न नीति लिएमा

मात्र शिक्षा प्रति आम अभिभावकहरुको चासो बढेछ । केन्द्रिय निकायका अधिकार र निर्णाय प्रक्रियाहरुलाई स्थानीय स्तरमा हस्तान्तरण गर्दै विद्यालय व्यवस्थापनमा स्थानीय अभिभावकहरुलाई सहभागी गराउदै पहुँचमा बृद्धि गर्नु विकेन्द्रीकरण हो । विकेन्द्रीकरणवाट स्थानीय अभिभावकहरुको चासो बृद्धि भई शैक्षिक प्रक्रियाको गुणस्तर र व्यवस्थापनमा सुधार आउन सकेछ । समुदायलाई विद्यालय व्यवस्थापनमा सहभागी गराई विद्यालयका सम्पूर्ण गति विधि बारे खुल्ला बहुर छलफल र अन्तरक्रिया गराउन सकेमा विद्यालयको गतिविधि र क्रियाकलापमा पनि पारदर्शी हुने र शिक्षामा समुदायको सहभागीता पनि बृद्धि गर्न सकिन्छ । विद्यालयले गर्ने क्रियाकलाप पारदर्श नभएमा समुदायलाई सहभागीता शुन्य हुन्छ (खनाल र आर्चाय, २०६३) ।

विद्यालयहरुमा भएका आर्थिक क्रियाकलापहरुको वित्तिय लेखा परीक्षण मात्र हुँदा अन्य शैक्षिक र भौतिक पक्ष खस्कदै गएको अवस्थालाई मध्यनगर गरी हाल शिक्षा नियमावली २०५९ (संशोधन सहित) को नियम १७१ क मा हरेक समुदायिक विद्यालयले प्रत्येक वर्ष भाद्र मसान्त भित्र गत आ.व.को. समाजिक परिक्षण गरी सोको प्रतिवेदन अनिवार्य रुपमा श्रोत केन्द्र र जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा बुझाउन पने र उक्त प्रतिवेदनलाई अभिभावक समक्ष अनिवार्य सार्वजनिक गर्नु पर्ने व्यवस्था छ (शिक्षा नियमावली २०५९) ।

नेपालमा औपचारिक शिक्षा प्रणलीको सुरुवात दरबार हाइस्कूलवाट भए पनि व्यवस्थित रुपमा भने वि.सं. २०१० साल पछि मात्र संचालन भएको पाईन्छ त्यस बेला केहि विद्यालयहरुको आर्थिक श्रोत पूर्ण रुपमा सरकारी थियो भने अधिकांश विद्यालयहरुको आम्दनी श्रोत निजि र सामुदायिक नै थियो त्यसवेला विद्यालय लेखालाई सरकारी नियकायका साथै सामुदायिक स्तरवाट पनि हेरिन्थ्यो । वि.सं. २०१० पछि शिक्षा प्रणलीवाट एक प्रणलीमा रुपान्तरण भयो । वि.सं. २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति योजना लागु भए पछि प्राथमिक तह पूर्ण रुपमा निः शुल्क भयो । जसको फलस्वरुप विद्यालयमा क्रमशः समुदायको चासो र सहभागिता घट्न गयो । हाल माध्यमिक तह निः शुल्क भएतापनि कोही शुल्कहरु

स्थानीय स्तरबाट उठाइन्छ । तर ठूलो धनराशि भने अनुदानको रूपमा सरकारबाटै प्राप्त हुन्छ । जसले गदा विद्यालय व्यवस्थापनमा अभिभावकहरुको चासो र सहभागिता घटदै गएको छ । (शर्मा र शर्मा, २०६५) । अहिले विद्यालयहरुमा आन्दनीको श्रोतहरुमा शुल्क, चन्दा स्थानीय निकायबाट प्राप्त हुने अनुदान गैरसरकारी निकायबाट प्राप्त सहयोग राशि र सरकारी श्रोत हुने भने खर्चमा तलव भत्ता खेलकुद सामग्री, शैक्षिक सामग्री, मेल मैदान, शौचालय, पुस्तकालय, छात्रवृत्ति र मसलन्द आदि पर्दछन् (ऐजन्, काफ्ले, २०६५)

विद्यालयमा आम्दनी खर्च गर्ने अभिलेख राख्ने र फछर्याउ जिम्मेवारी प्रधानाध्यापकलाई तोकिएको छ । जिल्ला शिक्षा कार्यालय द्वारा नियुक्त लेखापरीक्षकबाट विद्यालयको अन्तिम लेखापरिक्षण गराउने व्यवस्था शिक्षा नियमापली २०५९ (संशोधन सहित) को नियम १७१ क मा व्यवस्था छ । उक्त : तोकिए लेखापरिक्षणले वित्तिय लेखापरीक्षण मात्र गर्दछ । वित्तिय व्यवस्थाले आर्थिक कारोबारमा पारदर्शीता र विश्वसनियता देखिदैन । त्यसैले समुदायको विद्यालय प्रति गुनासो बढ्न थालेको छ । वित्तिय लेखा परिक्षणबाट विद्यालयले समाजप्रतिको उत्तरदायित्व पुरा गर्‍यो वा गरेन बढाउने आदि विषय छलफल गरी लक्ष्य निर्धारण गरेर प्रत्येक आर्थिक वर्षको अन्तयमा ती लक्ष्यहरु कति हासिल भए कति हासिल हुन सक्ने ती लक्ष्यहरु हासिल गर्न कुन कुन पक्षहरु बाधक भए सोको समाधान कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा मुल्यांकन गर्ने परिवारीक विकास भएमा मात्र विद्यालय प्रति समदालयले चासो देखाउँछ, (ऐजन् खडका २०६२) ।

यसरी प्रधानाध्यापकद्वारा व्यवस्थित र बैज्ञानिक लेखा प्रणलीको सिद्धान्तका आधारमा लेखा नराख्ने अनियमितता गर्ने अभिभावकहरुलाई सोको अभिलेख सार्वजनिक नगर्ने लेखापरीक्षणहरु संग मिलेर प्र.अ. ले हिसाव किताब फटर्‍याउने वित्तिय लेखापरीक्षणहरु पछि प्र.अ. लेखाको जिम्मेवारीबाट कानूनी रूपमा मुक्त हुने प्रवृत्तिलाई रोक्न सबै पक्षबाट विद्यालयको कार्य सम्पादनको लेखाजोखा र मूल्यांकन गर्ने परिपाटीको विकास भएको हो ।

प्राचीन समयमा रजा महाराजाहरूले राज्यको हिसाव किताब बारे लेखापरीक्षणबाट सुन्ने ल्याटिन शब्द बमगच्चभ बाट लेखापरीक्षण बामप्ट शब्दको विकास भएको पाइन्छ । त्यस समयमा आर्थिक कारोबारहरू ज्यादै कम मात्रामा हुने गरेको र हिसाव किताब आफैले राख्ने भएकाले लेखापरीक्षणको महसुस त्यति थिएन। समाज विकासको क्रममा तिव्र बैंक संचार यातायता विमा वित्तको विकास संग सगै ठुला औधोगिक कम्पनीहरूको विकास तिव्र रुपमा हुँदै गयो । खास गरी १८ औंशताब्दीमा औधोगिक क्रान्ति पश्चात लेखापरीक्षणको विकास भएको पायन्छ, औधोगिक कम्पनीहरूमा लगानी कर्ताले आफ्नो लगानी सुरक्षित गर्न चाहे । व्यवस्थापकद्वारा राखिएको हिसाव किताबको अतिरिक्त अन्य पक्षको जानकारी विकास लेखापरीक्षणबाट हुन्छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्न थाले । जसले गर्दा हरेक संघ संस्थाहरूमा लेखापरीक्षण गर्ने कार्यमा सुरुवात भएको पाइन्छ, लेखापरीक्षणले गणितीय सत्ययता मात्र पत्ता नलगाई त्रुटि र छलफललाई पूर्णरुपमा निरुतसाहित गर्ने सम्पत्तिको सुरक्षा, लक्ष्य र निति अनुरूप कार्य सम्पादन भएको छ, छैन खोजी गर्ने आर्थिक व्यवस्था कस्तो छ, वित्तिय अभिलेख नियमित रुपमा राखिएको छ, छैन समेत खोजी गर्नेकाम लेखापरीक्षणले गर्नु थाल्यो । यसरी संस्था भन्दा बाहिरका व्यक्तिबाट उद्देश्य अनुसार काम गरेको छ, छैन यकिन गर्ने कार्य सबै संघ संस्थाहरूले सुरुवात गरेको पायन्छ । नेपालमा पनि प्रमाणिक रुपमा लेखापरीक्षणको सुरुवात वि.सं. १८२८ वैशाख ६ गते कुमरी चोक अड्डा स्थापनापछि भएको हो । राणहरूको शासनकालमा पनि आर्थिक प्रशानिलाई सुदृढ बनाउन लेखापरीक्षण कर्यालाई जोड दिएको पाइन्छ । वि.सं. २०१५ सालको संविधानमा लेखापरीक्षणका लागि सवैधानिक अंशको रुपमा महोखापरीक्षणको व्यवस्था गरियो । वि.सं. २०४६ सालमा जनआन्दोलन पछिको संविधान र लेखापरीक्षण ऐन २०४८ लागु भए पछि सरकारी लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा आमूल परिवर्तन आएको छ, (श्रेष्ठ , २०६४) ।

समाजिक परीक्षण खास गरी व्यवसायिक जगतबाट सुरु भएको पाइन्छ । व्यवसायको समाजप्रति उत्तरदायित्व भएकोले सन् १९५० मा हवाई आरनोवेनले समाजिक लेखापरीक्षणको अबधारणा भित्रयाएका थिए । यसको प्रारम्भ व्यवसायिक जगतबाट भए पनि हाल गैरसरकारी र सरकारी संघ संस्थामा पनि यसको कार्यान्वयन गर्न थालिएको छ । आस गरी समुदायिक उत्तरदायित्व बोकेको संघ

संस्थाले यसतो समाजिक परीक्षण गर्दा सर्वसाधारणले समाजिक संस्थाप्रति विश्वास गर्छन् र विभिन्न प्रकारको सहयोग प्रदान गर्छन् (ऐजन खडका २०६२) ।

विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त अनुसार विद्यालयमा गरिने आर्थिक कारोवारहरूको औचित्य दर्शाउन स्थानीय सहयोग जुटाउन शिक्षामा जुटेको रकमको पारदर्शी हिसाब किताब राख्न लक्ष्य अनुसार गतिविधि संचालन र उपलब्धि हासिल भए नभएको मुल्यांकन गर्न शैक्षिक संस्थाहरूमा जनविश्वास बढाउन, लगत लाभ विश्लेषण गर्न शैक्षिक समुदायलाई सजग र सर्तक गराउन समाजिक परीक्षण आवश्यकता मात्र भनई कानूनी अनिकार्यताको रूपमा विकास भएको छ । समाजिक परीक्षण नगरिएमा विद्यालय विकासमा लागि अयोग्य हुने भएकोले समाजिक परीक्षण विद्यालयको लागि कानूनी र व्यवहारिक रूपमा अनिवार्य भएको छ, (शर्मा २०५९) ।

समाजिक परीक्षण विकेन्द्रिकरणको सिद्धान्तमा अधारित परीक्षण हो । स्थानीय स्तरमा श्रोत साधन कति छन् स्थानीय स्तरमा विद्यालयले के कस्ता लक्ष्य र उद्देश्य निर्धारण गरेको छन् । विद्यालयले वर्षभरिका के कति उपलब्धि हासिल गर्‍यो विद्यालय खुलेको र नखुलेको दिन खुद पढाई भएको दिन कुन कुन शिक्षकहरू वर्ष भरिमा कति कति हाजिर भए विद्यामा को का कति बसे बिनासूचना को को शिक्षक विद्यामा बसे विद्यालयको भौतिक अवस्था -भवन कक्षाकोठा खेल मैदान, पुस्तकालय, शौचालय, खानेपानी आदि) को बर्तमान अवस्था वि.व्य.स.को बैठक वर्ष भरिमा कति पटक बस्यो निर्णय प्रक्रिया भर्नादर सिकाई उपलब्धिदर, लैङ्गिक संरचना बार्षिक आमदनी खर्चको अवस्था आदि स्थानीय स्तरमा नै पता लगाई सुधारका लागि आवश्यक पुष्टपोषण समेत प्रदान गरी विद्यालयको चाँतर्फी विकासमा स्थानीय जनसहभागिता जुटाउन समाजिक परीक्षणले मद्दत पुऱ्याउछ, (समाजिक परीक्षण निर्देशिका, २०६५) ।

यसरी स्थानीय चासोको विषयमा स्थानीय तहबाट नै सक्रियता र सहभागिता हुनु अत्यन्त आवश्यक हुन्छ । स्थानीय जनसमूहलाई शिक्षा सम्बन्धित क्रियाकलापमा सशक्तिकरण गर्दै सहभागितामूलक प्रक्रियाका साथै समाजक संध संस्था परिचालन सम्बन्धी ज्ञान सिप र धारणा विकास गरी स्थानीय समुदाय मार्फत कार्यक्रमको प्रवर्दन गर्न यो परीक्षण गरिन्छ, (शिक्षा, मन्त्रालय, २०६४) ।

विद्यालयले समाजको आवश्यकता अनुसारको शिक्षा पूर्ति गर्नुका साथ साथै समाजको अपेक्षा अनुसार जनशक्ति उत्पादन गर्नुपर्छ । समाजको आवश्यकता विद्यालयले पूर्ति गर्न नसकेमा समाजको विश्वास प्राप्त गर्न सक्दैन । यसर्थ विद्यालयले समाजप्रतिको उधरदातित्व पुरा गर्नु पर्छ । समाजको सबै भन्दा विश्वशानिय अग्रणी संस्थाको रूपमा विद्यालयलाई स्थापित गर्न विद्यालय व्यवस्थापकले समाजक परिक्षण गर्नु अपरिहार्य छ । विद्यालयका प्र.अ. शिक्षकलाई जिम्मेवार र कर्तव्यपरयण बनाउने कार्यमा समेत समाजिक परिक्षणले मद्दत पुऱ्याउछ । समाजिक परीक्षणले विद्यालयको सबै पक्षको चौतर्फी विकासद्वारा विद्यार्थीको उच्च सिकाई उपलब्धि सुनिश्चित गर्नुको साथसाथै विद्यालयको आन्तरिक कुशलता अभिवृद्धि गरी शैक्षिक गतिविधि र क्रियाकलापको पारदर्शीले अभिभावकहरुलाई विद्यालय व्यवस्थापनमा चासो बढाँउछ, (खतिवडा, २०६६) ।

केही विद्यालयहरुमा आर्थिक भौतिक गतिविधि र क्रियाकलापका अभिलेख व्यवस्थित राखिनुका साथै अभिभावक सभामा सार्वजनिक गरिन्छ भने अधिकांश विद्यालयमा सरोकारवालाहरुको ज्ञान सिप दक्षता र दायित्वबोधका अभावका कारण त्यस्ता अभिलेखहरु सुव्यवस्थित देशबाट नराख्दा अभिभावक र समुदायबाट विद्यालय औचित्य छ । विद्यालयका शैक्षिक र आर्थिक क्रियाकलापहरु सन्तोषजनक पाउन सकिएको छैन । यसको नियन्त्रण र सामुदायिक सहभागिताका लागि सरकारी स्तरबाट समाजिक परीक्षणलाई अघि सारी कार्यान्वयन गर्न थालिएको छ ।

यसै परिपेक्षमा शै.स. २०६३ देखि सामुदायिक विद्यालयहरुमा सामाजिक लेखापरीक्षण गर्ने परिपाटीको थालनी भएको छ । यसबाट विद्यालयको आर्थिक पारदर्शितामा के कस्तो प्रभाव परिरहेको छ भनि खोज अनुसन्धान गर्न यो शोध कार्य गरिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

भौतिक पूर्वाधार जनशक्ति र अर्थ बिना विद्यालय स.चालन हुन सक्दैन । विद्यालयहरुमा यसता आधारभूत सुविधाहरुको वृद्धि र पारदर्शीताले शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धिमा महत्वपूर्ण सेवा पुऱ्याउँछ । स्थानीय अभिभावकहरुको जनसहभागिता

बृद्धि गर्न सकएमा मात्र समुदाय र विद्यालयको सम्बन्ध दरिलो र सुदृढ बन्न सक्छ । सामुदायिक विद्यालयहरूमा विभिन्न श्रोतहरूबाट प्राप्त आम्दानी र खर्चको बैज्ञानिक एव सुव्यवस्थित अभिलेख नराख्दा समयमा लेखापरीक्षण नगर्दा लेखापरीक्षण प्रतिवेदन समुदायका अभिभावक वा सरोकारवालाहरूले हेर्ने सुन्न छलफल गर्ने र अन्तरक्रिया गर्ने अवसर नपाउँदा अभिभावकहरू विद्यालयबाट टाढिएका छन् । विद्यालयको गतिविधि र क्रियाकलापमा मअभिभावकहरूको सक्रिय सहभागिता घटेको छ । स्थानीय आवश्यकता र अवस्थालाई समेटेर विद्यालय व्यवस्थापन समिति र प्रधानाध्यपमकहरूले विद्यालय कार्ययोजना निर्माण गर्न सकेका छैनन् । विद्यालयको आर्थिक, शैक्षिक र भौतिक गतिविधिको पारदर्शिताले विद्यालय सुसंचालन र लगानीको सही सदुपयोग टेवा पुग्ने कुरामा शंका छैन । जसको परिमाण स्वरूप शैक्षिक लगानीमा बृद्धि भई सिकाई उपलब्धि र शैक्षिक गुणस्तरमा बृद्धि गर्न सकिन्छ ।

समाजिक परीक्षणले विद्यालयको संचालन र अभिभावकहरूको सहभागिता बृद्धिका लागि के कस्तो भूमिका निर्वाह गरेको छ सोको पहिचान गर्ने, समाजिक परीक्षणको कार्यान्वयनको वर्तमान अवस्था पहिचान गर्ने समाजिक परीक्षणको प्रभावकारीता हेर्ने आर्थिक पारदर्शीताको समस्याहरू र समाधानका उपयुक्त सुझावहरू पत्ता लगाउन यस अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ । सामुदायिक विद्यालयहरूमा समाजिक परीक्षण गर्न शिक्षा नियमावली २०५९ संशोधन सहित को नियम १७१ क मा कानूनी व्यवस्था गरी समाजिक परीक्षण गर्ने सम्बन्धी निर्देशिका २०६५ समेत जारी गरी कार्यान्वयन गर्न थपिए तापनि विद्यालयको आर्थिक हिनामिना छलफल गणितीय एवं सैद्धान्तिक त्रुटि र अनियमितता घटन सकेको छैन । जसले गर्दा विद्यालय प्रति समुदायको नाकारात्मक बढेको छ ।

यी नै कारणहरूले गर्दा अभिभावकहरूले आफ्नो बच्चा संस्थागत विद्यालयमा भर्ना गर्ने र सामुदायिक विद्यालयप्रति वेवस्ता गर्ने परिपाटी बढ्न थालेको छ । वर्तमान समयमा समाजिक परीक्षण एक जल्दो बल्दो समस्याको रूपमा लिन थालिएको छ । किन भने समाजिक परीक्षणबाट पनि विद्यालयको आर्थिक चौतर्फी र शैक्षिक पक्षमा सुधार आउन सकेको छैन । कतिपय रूपमा चकनाचुर पनि भएका छन् ।

प्रधानाध्यापकहरूले विद्यालय ढुबाए भने अभिभावकहरूको गंभीर आरोप पनि छ । शिक्षामा सरकारी र निजी लगानी खेर गइरहेको छ । त्यसकारण योजना र बजेट निर्माण गर्दा आम अभिभावकहरूलाई संलग्न नगराउनु सययमा लेखापरीक्षण नगर्नु लेखापरिक्षण प्रतिवेदनका सुझावहरू कार्यान्वयन न गर्नु लेखापरीक्षण प्रतिवेदन सार्वजनिक न गर्नु अभिभावकहरूका सुझावहरू कार्यान्वयन नगर्नु जस्ता थुप्रै कारणले समाजिक परीक्षण कति प्रभावकारी छ छैन भन्ने विषयमा अध्ययनलाई अगाडि बढाएको छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

शिक्षा विकासको आधारशिला हो । शिक्षाका लागि राज्य, स्थानीय, निकाय, गैरसरकारी संघ संस्था, अभिभावक, समुदायले, लगानी गरेर हुन्छ । लगानीको सही कार्यान्वयन र पारदर्शी अभिलेख मात्र सरोकारवालाहरूको चासोमा वृद्धि हुनुको साथै विद्यालय व्यवस्थापन र संचालनमा समुदायको संलग्नता र सहभागितामा वृद्धि हुन सक्छ । कुनै पनि कार्यक्रमको जतिसुकै सुन्दर लक्ष्य र उद्देश्य भए पनि त्यसको कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी हुन नसके समय, श्रम र पुँजीको खेर मात्र जान्छ । समाजिक लेखापरीक्षण विद्यालयको आर्थिक पारदर्शीताका लागि प्रभावकारी कार्यक्रम हो । समाजिक परीक्षणले विद्यालयको भौतिक, शैक्षिक र आर्थिक अवस्था कस्तो छ भन्ने कुराको जानकारी सम्बन्धित सरोकारवाला पक्षलाई दिन्छ । गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकेमा मात्र मुलुकको चौतर्फी विकास सम्भव छ । सुक्ष्म, क्षमतावा, सिर्जनशील, जागरुक, कर्मठ जनशक्ति उत्पादन गर्ने कारखानको रूपमा रहेको विद्यालयमा के कति आम्दनी कुन कुन श्रोतहरूबाट हुन्छ , विद्यालयको भवन, खेलमैदान, पुस्तकालय, शौचालय, कक्षाकोठाको आकार प्रकार, फर्निचर अवस्था कस्तो छ , विद्यालयको भर्नादर, उत्तीर्ण दर , कक्षा छाडनेको दर, सिकाइ उपलब्धि आकादे बारेमा अभिभावक, शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति लगायत सरोकारला संघ संस्थालाई जानकारी गराउँछ । विद्यालयमा भएका कमी पक्षलाई हटाउन आवश्यक पृष्ठपोषण प्रदान गर्दछ । स्थानीय अभिभावकहरूलाई विद्यालयको विकास कार्यमा सहभगगी गराउन, शिक्षकहरूलाई सिकाई उपलब्धि वृद्धि गर्न, समुदायका सबै बालबालिकाहरूलाई विद्यालय भर्ना गन पढ्न पुऱ्याउँछ । तर सामुदायिक विद्यालयहरूमा समाजिक परिक्षणबाट सन्तोषजनक परिमाण प्राप्त

गर्न सकिएको छैन । विद्यालयप्रति अभिभावकहरूको व्यापक गुनासो रहेको छ । अभिभावकहरूलाई विद्यालय व्यवस्थापन र संचालनमा आकर्षित गर्न सकिएको छैन। कक्षा छोड्ने दरमा कमी ल्याउन, सिकाइउपलब्धि दर वढाउन , समुदायका बालबालिकाहरूलाई विद्यालयमा भर्ना सकिएको छैन । विद्यालयको आर्थिक शैक्षिक र भौतिक अभिलेखहरू अहिले पनि अस्तव्यस्त छन् । ओजेको बेला अवश्यक जानकारी प्राप्त गर्न सकिने अवस्था छैन । प्रधानाध्यापकहरू आर्थिक भ्रष्टाचारको दलदलमा भुन भुन फसिरहेका छन् । अभिभावक विद्यालयबाह्य भुन भुन टाढिएको अवस्था छ । यी नै विद्यमान अवस्थाहरू भएकोले यस समस्याहरूलाई अध्ययनको विषयवस्तु बनाइएको छ ।

यस समस्याको अध्ययनबाट निस्केको निष्कर्षबाट शिक्षा मन्त्रालयलाई देशभरिका विद्यालयहरूको अवस्था दर्शाउन, क्षेत्रिय शिक्षा निर्देशनालय, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, स्थानीय निकायहरू, गैरसरकारी संघ संस्थाहरूलाई समाजिक परीक्षण प्रणालीमा सुधार गर्न आवश्यक पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने विश्वास लिइएको छ । समाजिक परीक्षणभित्र भएका कमी कमजोरी हटाउन र सवल पक्षलाई अझ प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक सहयोग प्रदान गर्न भएकोले यस समस्यालाई अध्ययनको विषय बनाइएको छ । यस अध्ययनले प्रधानाध्यपकहरूप्रति अभिभावकहरूको संलग्नता र सहभागिता बृद्धि गर्ने उपायहरूको खोजी गर्ने भएकोले अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेको छन् ।

- क) सामुदायिक विद्यालयहरूमा समाजिक परीक्षण कार्यान्वयनको अवस्था लेखाजोखा गर्नु ।
- ख) समाजिक लेखापरीक्षणले आर्थिक पारदर्शीतामा परेको प्रभावको विश्लेषण गर्नु ।
- ग) समाजिक परीक्षणको कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू पहिल्याउनु ।
- घ) समाजिक परीक्षणको कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू समाधानका उपायहरू खोजी गर्नु ।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न

यस अध्ययनका अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरु निम्नानुसार रहेको छन् ।

- क) के सबै विद्यालयहरुमा समाजिक लेखापरीक्षण गरिन्छ ?
- ख) विद्यालयहरुमा लेखा सामाजिक लेखापरीक्षणको अवस्था कस्तो छ ?
- ग) के समाजिक लेखापरीक्षणले आर्थिक पारदर्शिता ल्याएको छ ?
- घ) विद्यालयहरुमा समाजिक लेखापरीक्षणको आर्थिक पारदर्शिता कसरी ल्याएको छ ?
- ङ) समाजिक लेखापरीक्षणको कार्यान्वयनमा के कस्ता समस्याहरु छन् ?
- च) समाजिक लेखापरीक्षणद्वारा आर्थिक पारदर्शिता नहुने समस्याहरु के के छन् ?
- छ) समाजिक लेखापरीक्षणको समस्याहरुलाई समाधान गर्ने उपायहरु के के हुन् ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

यस अध्ययनलाई जिल्ला सप्तरी बोढे बरसाईन श्रोत केन्द्र अन्तर्गत नि.मा.वि., मा.वि र उ.मा.वि तहका सामुदायिक विद्यालयमा समिति गरिएको छ । यस अध्ययनमा सामाजिक परीक्षणको प्रभावकारिता हेरिएको छ । स्रोतकेन्द्र अन्तर्गत स्रोतव्यक्ति, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरु, शिक्षक अभिभावक संघका अध्यक्षहरु, प्र.अ. शिक्षक र अभिभावकहरुमा अध्ययनलाई सीमित गरिएको छ । स्रोत साधनलाई समेत सीमित गरिएको छ ।

१.७ शब्दावलीको परिभाषा

- क) समाजिक परीक्षण :- विद्यालयको आर्थिक, भौतिक र शैक्षिक पक्षको लेखाजोखा तथा भूल्याङ्कन ।
- ख) सामुदायिक विद्यालय : सरकारी अनुदान पाउने गरी स्थापना भएका विद्यालय ।
- ग) संस्थागत विद्यालय : सरकारी अनुदान नपाउने निजि लगानीमा संचलन भएका विद्यालय ।
- घ) औपचारिक शिक्षा : विद्यालय स्थापना गरी निश्चित पाठ्यक्रमका आधारमा प्रदान गरिने शिक्षा ।
- ङ) विकेन्द्रीकरण : केन्द्रका अधिकार स्थानीय तहमा निरूपित भएको अवस्था ।
- च) आर्थिक पारदर्शिता : आम्दानी खर्चको स्पष्टता ।

- छ) सरोकारवाला : विद्यालय व्यवस्थापन, संचालन , रेखदेख र नियन्त्रणमा संलग्न वि.व्य.स. एवं शि.अ.संघको पदाधिकारी, अभिभावक, शिक्षक, प्रधानाध्यापक र स्रोतव्यक्तिहरु ।
- ज) लेखापरीक्षण : कुनै पनि संघ संस्थाको आर्थिक कारोवारको नियमितता , मितव्ययिता, औचित्यता , प्रभावकारीता र कार्यदक्षता समेत विचार गरी रुजु र परीक्षण गर्ने कार्य ।
- झ) सशक्तिकरण : समाजिक आर्थिक रुपमा जागृत गर्ने काम ।

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

वाग्ले र साथीहरू (२०६०) ले तयार गर्नुभएको शैक्षिक योजना अनुसार शिक्षा दान होइन, अधिकार हो । शिक्षा सबैले लिन पाउनुपर्छ । शिक्षा मानव अधिकारभित्र पर्दछ । अन्तराष्ट्रिय घोषणा र नाराहरूले पनि शिक्षामा समता र समानतामा जोड दिएको छ । शिक्षाप्रति बढ्दो जनआकांक्षा र चाहनालाई दृष्टिगत गरी शैक्षिक अवसरहरूको सिर्जना र परिपूर्ति राज्यस्तरबाट मात्र सम्भव नहुने हुँदा शिक्षालाई जनस्तरसम्म पुऱ्याउन विकेन्द्रित शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापनका टड्कारो आवश्यकता विश्वभरि नै देखिएका छ । विद्यालयको संस्थागत सुधारका लागि विद्यालयहरूलाई जनताको नजिक ल्याउनका लागि शैक्षिक लक्ष्यका पूर्वानुमानहरूलाई सुनिश्चित गर्ने मूलभूत उद्देश्यले शिक्षामा विकेन्द्रीकरण आवश्यक छ । विकासशील मुलुकहरूले त भन शिक्षाका विकेन्द्रीकरण प्रणालीलाई जोडदिनै पर्छ । शैक्षिक अवसरहरू विस्तार गर्न, विदार्थीहरूका चाहनालाई समेच्छन् , शिक्षा लक्षित वा सरोकारलाला व्यक्तिसम्म पुऱ्याउन शिक्षामा योजना निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्न, समुदायका व्यक्तिहरूलाई शिक्षा प्रणालीको सक्षमता र गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि प्रभावकारी विद्यालय व्यवस्थापनका लागि, जनसहभागिता र स्थानीय स्रोत साधन परिचालन गर्न शैक्षिक विकेन्द्रीकरण आवश्यक छ ।

विकेन्द्रीकरणका विधिहरू थुप्रै छन् । जसमध्ये स्थानीय शासन सशक्तिकरण विधि अनुसार बजेट तयार गर्ने, खर्च गर्ने , स्टाफ भर्ना, शैक्षिक विषयवस्तु (पाठ्यक्रम, विदार्थी मूल्याङ्कन) छनौट गर्ने अधिकार स्थानीय स्तरको निकायहरूलाई हस्तान्तरण गरिन्छ । त्यस्तै गरी विद्यालयमा आधारितव्यवस्थापन विधिले व्यवस्थापन तथा खर्चको अधिकार स्थानीय निकायलाई निरुपण गर्दा मात्र हुनदैन भन्ने कुरामा जोड दिन्छ । यस विधि अनुसार विद्यालय स्वायत्त हुनुपर्छ । निर्णय गर्ने अधिकार शिक्षक, अभिभावक तथा समुदायका नेताहरूलाई हुनुपर्छ । प्राज्ञिक कार्यक्रमहरूको निर्धारण र कार्यान्वयन शिषक प्र.अ. अभिभावक एवं समुदायको सक्रिय सहभागिता हुनुपर्छ । त्यस्तै समुदाय वित्तिय विधि पनि एक महन्वपूर्ण विधि हो । यस विधि अनुसार

विद्यालय लागत साभेदारी ९ऋयकत बजबचप्लन० वित्तिय प्रणलीका आधारमा संचालन हुन्छन् । यस विधि अनुसार शिक्षकको तलव भत्ता सरकारी तलव भत्ता सरकारी र पूर्जीगत खर्च समुदायबाट बेहोरिन्छ । दक्षिण एशियाको देशहरुमा शैक्षिक विकेन्दीकरण असफल हुनुको प्रमुख कारण कार्यक्रम मात्र विकेन्दीकरण भएको तर वित्रीय विकेन्दीकरण भने भएको छन । त्यसकारण कार्यक्रम मात्र विकेन्दीकरण नभई वित्रीय कार्यक्रम पनि विकेन्दीत हुनुपर्छ । (वाग्ले र साथीहरु, २०६२)

कोइराला (२०६२) ले सम्पादन गर्नुभएको शिक्षा प्रशासनका आयामहरु पुस्तकमा विकेन्दीकरण सम्बन्धमा जनसहभागिता, जनशक्तिकरण, सुशासन, कानूनी शासन, पारदर्शी कार्यशैली तथा क्रियाशील जवाफदेहिता नै विकेन्दीकरणका सैद्धान्तिक आधारहरु हुन सिन्हा : २०६१ : १ बाट उद्धृत । ऐ.का अनुसार विकेन्दीकरणले विद्यालय सुशासनमा पनि जोड दिन्छ । सुदृढ नागरिक समाज, वैधानिक व्यवस्था, पारदर्शीता , उत्तरदायित्व आदि सुशासनका आधारभुत तत्वहरु हुन् । विद्यालय सुशासन व्यवस्थाले प्रशासनिक, व्यवस्थापकीय तथा सुपरीवेक्षण क्षेत्रको निर्णयअधिकार स्थानीय तहमा नै सम्पेको हुन्छ । वित्रीय गतिशिलतामा वृद्धि स्वचछ प्रतिस्पर्धात्मक शक्तिको विकास, शैक्षिक गुणस्तरमा अभिवृद्धि आदि विद्यालय सुशासन व्यवस्थाले गर्दछ । स्थानीय क्षेत्रको प्रशासन स्थानीय सरोकारवालाहरुद्वारा नै चलाइने कार्यहरु स्थानीय शासन हो । गुणात्मक र समतामुलक शिक्षको सुनिश्चितता नै विद्यालय सुशासनको उद्देश्य हो । नेपालमा शैक्षिक विकेन्दीकरणको अभ्यासको रुपमा नेपालको संविधान २०१९, र २०४७ स्थानीय स्वायत शासन ऐन २०५५, शिक्षा ऐन २०२८ र शिक्षा नियमावली २०५९ (संशोधन सहित) दशैं योजना (२०५९-२०६४) अन्तरिक संविधान २०६३, विद्यालय समुदायमा हस्तान्तरण गर्ने निर्देशिका २०५९ समाजिक परीक्षण निर्देशिका २०६५ आदि लागु गरे कार्यन्वयन गर्ने प्रयत्नहरु भएका छन् (ऐ.२०६२) ।

उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०५५ का अनुसार शिक्षामा लगानी मूलत : मानव संसाधनको विकासमा गरिने दीर्घकालिन लगानी भएकोले शिक्षामा राष्ट्रिय गरेको खर्चलाई विकासको सूचकको रुपमा लिने गरिन्छ । निर्धारित शैक्षिक उद्देश्यहरु प्राप्तिका लागी आवश्यक आर्थिक स्रोतहरु प्रभावकारी रुपमा परिचालन र

उपलब्ध भएका आर्थिक साधन प्रभावकारी ढंगमा गरिने उपयोगबाट शिक्षामा लगानीको औचित्य पृष्टि हुन्छ । शिक्षामा राज्यस्तरबाट मात्र लगानी सम्भव छैन । स्थानीय स्तरमा नै लगानीका स्रोतहरु पहिचान गरी स्थानीय स्तरमा नै सोको परिचालन र अनुगमनका साथै सुपरिवेक्षणको दरिलो संयन्त्र निर्माण गर्न केमा मात्र शिक्षक स्थानीय लगानीलाई वृद्धि गर्न सकिन्छ । विद्यालय प्रशासन र व्यवस्थापनहरुबाट आम्दनी खर्चको पारदर्शी अभिलेख नराख्नाले र सर्वाजनिक नगर्नाले पनि शिक्षामा स्थानीय स्तरको लगानीको मात्र घटेको छ । विकेन्द्रीकरणको निति अनुसार शिक्षामा स्थानीय लगानीलाई वृद्धि गर्न स्थानीय नागरिक समाजलाई सक्षम र क्षमतावान बनाउनु पर्छ । विद्यालय व्यवस्थापकहरु कार्यशैलीमा परिवर्तन ल्याउनु पर्छ । सामुदायिक सहभागिता वृद्धि गर्न सक्दा मात्र शिक्षामा सामुदायिक लगानी बढी भित्रन सक्ने पर्याप्त सम्भावनाहरु छन् । (नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय, २०५५)

थपलिया, दिनेशले लेख्नुभएको स्थानीय निकायमा समाजिक परिक्षण अनुसार स्थानीय निकायमा स्थानीय स्तरबाट सम्पादन हुने विविध गतिविधिहरु पारदर्शिता मितव्ययिता सहभागिता आवश्यक हुन्छ । यसका लागि सेवाप्रदायका र सेवाग्राही बिच विश्वास र समझादारी अभिवृद्धि हुनु जरुरी छ साथै कुनै पनि कार्यको प्रक्रिया र परिणाममा प्रत्यक्ष रूपमा सहभागी हुने नागरिक अधिकारको सुनिश्चितता पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण र जरुरी छ । समयको परिवर्तनसँगै स्थानीय निकायद्वारा संचालित कार्यक्रमले जनताको आवश्यकता पूरा गर्न सक्यो वा सकेन संचालित कार्यक्रमहरुप्रति जनताको चासो र सरोकार कस्तो रहयो, उनीहरु ससूचित भए भएनन् संलग्नता पक्ष, समाजिक उत्तरदायित्व पक्ष, उपलब्ध स्रोत साधनको उपयोग, लगानी अनुसारको संलग्नता पक्ष समाजिक उत्तरदायित्व पक्ष, उपलब्ध स्रोत साधनको उपयोग , लगानी अनुसारको प्रतिफल आदि विविध पक्षहरुको मिहिन ढंगले लेखाजोखा गर्ने पद्धतिको विकास भयो । लाभाग्राही वगए स्वर्यलाई संलग्न गराई सहभागितामूलक र पारदर्शी ढंगले भए गरेका कार्यहरुको विवेचना गर्ने, लेखाजोखा गर्ने पद्धतिको विकास भयो । लाभाग्राही वर्ग स्वर्यलाई संलग्न गराई सहभागितामूलक र पारदर्शी भए गरेका कार्यहरुको विवेचना गर्ने लेखाजोखा गर्ने सबल र दुर्बल पक्षहरुको विश्लेषण गर्ने पृष्ठपोषण लिने साथै सुधारात्मक

कार्यपद्धतिलाई संस्थागत गर्दै जाने प्रक्रियाहरुको थालनी र विकास भएको धेरै समय भएको छैन । समाजिक परीक्षणलाई सार्वजनिक परीक्षण, सार्वजनिक लेखापरीक्षण र जनलेखापरीक्षण पनि भनिन्छ । समाजिक परीक्षण एउटा यस्तो नियमित उद्देश्यमूलक र प्रक्रियावद्ध परीक्षण पनि हो । जसले सांगठनिक मूल्य मान्यताका आधारमा आफ्ना सामाजिक , आर्थिक र भौतिक विकास सम्बन्धी योजना, कार्यक्रम र कार्याकलापको आन्तरिक तथा बाह्य कार्यसम्पादनलाई तथा मूल्याङ्कन गर्दछ । समाजिक परीक्षणले खास गरी आर्थिक तथा गैरआर्थिक पक्षहरुको योजना व्यवस्थापन र कार्यान्वयन जस्ता कुराहरुमा वृहत मूल्याङ्कन लगानी सम्भव छैन । स्थानीय स्तरमा नै लगानीका स्रोतहरु पहिचान गरी स्थानीय स्तरमा नै सोको परिचालन र अनुगमनका साथै सुपरिवेक्षणको दरिलो संयन्त्र निर्माण गर्न केमा मात्र शिषमा स्थानीय लगानीलाई वृद्धि गर्न सकिन्छ । गरी सरोकारवाला सबैलाई सूचना प्रवाह गर्ने गर्दछ । समाजिक परीक्षणले संघ संस्थाको आफ्नो प्राथमिकताहरु , रणनीतिक योजनाहरु तथा कार्यसम्पादन मापनका सूचकहरु स्थापित गरी कार्य अनुगमन तथा निर्णय प्रक्रियामा सुधार गर्ने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउँछ । यसले सरोकारका कुनै पनि विषयका सबै चरणहरुमा उनीहरुलाई सहभागी हुने अधिकार वकालत गनेए वित्तीय अनुशासन र समाजिक उत्तरदायित्व स्थापित गर्ने सरोकारवालाहरुलाई संलग्न गराई सहभागितामूलक र पादशौ ढंगले सार्वजनिक कार्यको लेखाजोखा गरी सुधारात्मक क्रियाकलाप अगाडि बढाउन प्रेरित गर्ने, सेवाप्रवाहमा सहभागिता, पारदर्शीता , अपनत्व, उत्तरदायित्व, मितव्ययिता, प्रभावकारिता, गुणात्मक जस्ता सारभूत तत्वहरुको सुनिश्चिता कायम गर्ने , सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने कार्यसम्पादनको उद्देश्यमूलक वस्तुपसरक कार्यमूलक ढंगले विश्लेषण गरी कार्यसम्पादन प्रक्रियामा इमान्दारिता विवेकशिलता सतर्कता विश्वसलीयता र प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्दछ । सामाजिक परीक्षणले सरोकारवालाहरुप्रति जवाफदलेहिता तुल्याउने कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने निकायंग निर्णय प्रक्रिया योजना बजेट तथा अन्य सान्दर्भिक कुराहरुमा चिना माग्न सक्ने आवश्यक कागजानहरु हेर्न सक्ने तथा संयुक्त स्थलगत अनुगमन निरिक्षण गरी कार्यको गुणस्तर सुधार गर्न आफ्नो राय सुभावा दिने अधिकार सुनिश्चित गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । यसरी सामाजिक परीक्षण गर्दा योजना तथा कार्यक्रमसंग

सम्बन्धित जनशक्ति बजेट कार्यान्वयन प्रक्रिया लक्ष्य र प्रगति स्वीकृत मापदण्ड गुणस्तर वित्तिय व्यवस्थापन स्रोत परिचालन आन्तरिक नियन्त्रण सूचना प्रणाली अभिलेख व्यवथा अनुगमन प्रणाली आदि पक्षहरुको विश्लेषण गर्ने गरिन्छ । जनता विकासका प्रापक नभई संवाहक र हर्ताकर्ता भएकोले विकास प्रक्रियाका हरेक चरणहरुमा उनीहरुको समाजिक सक्रियतालाई संस्थागत र वैध तुल्याउनका लागि समाजिक परीक्षण उपयुक्त भरपदौं र प्रभावकारी साधन हो । समाजिक परीक्षणले योजना तर्जुमा कार्यान्वयन योजना समाप्ति आदि चरणमा गरिन्छ । समाजिक परीक्षणले योजना तथा कार्यक्रम संचालन जनताको पहुँच सुनिश्चि गर्न सूचना सम्प्रेषण आवश्यक सुधार र समाजिक अध्यावधिकरण लागि पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने एक निरन्तर प्रक्रिया भएकोले र कार्यक्रमको एक अभिन्न संग भएको छ । (सङ्खुवासभा-काठमाडौं सम्पर्क मञ्च, २०६३)

विद्यालय अनुदान कार्यान्वयन दिर्नेशिका एवं विद्यालय स्तरीकरण फारम (२०६३) अनुसार विद्यालयको विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त रकम र भएका खर्चहरुको प्रधानाध्यापकले अनिवार्य लेखापरीक्षण गर्नुपर्छ । यस्तो लेखापरीक्षण गर्दा आर्थिक प्रशासन नियमावलीको आधारमा रकम खर्च भई निर्माण गरिएका सूचमहरुमा उपलब्धि भए नभएको स्पष्ट गरी सोको प्रतिवेदन अभिभावकहरुको भेलामा सार्वजनिक गर्नुपर्छ । वित्तिय लेखापरीक्षण गर्दा आर्थिक प्रशासन ऐन र नियमावलीको तोके वमोजिम आम्दानी खर्च पारदर्शी रुपमा राखे नराखेको जिन्सी अभिलेख अध्यावधिक भए नभएको पुँजीगत सम्पतिको अभिलेख अध्यावधिक भए नभएको आदि पक्षहरुलाई हेहिन्छ । क्षे.शि.निबाट सूचिकृत भई जिल्ला शिक्षा समितिको निर्णय अनुसार नियुक्त भएका लेखापरीक्षणबाट वित्तिय लेखापरीक्षण गरिन्छ । त्यस्तै गरी समाजिक परीक्षणले विद्यालयको भौतिक आर्थिक र शैक्षिक अवस्था विश्लेषण गर्दछ । विद्यालयका सरोकारवालाहरु र अभिभावकहरुको संलग्नतामा विद्यालय कार्यप्रगतिको सम्बन्धमा सार्वजनिक रुपमा छलफल तथा अन्तरक्रिया गरी समाजिक परीक्षण गर्नुपर्छ । सामुदायिक विद्यालयहरुमा सामाजिक परीक्षण गराउने जिम्मेवारी शिक्षक अभिभावक संघको हुने व्यवस्था मिलायएको छ । सामाजिक परीक्षणका प्रतिवेदनहरु विद्यालय अनुदान दिने निकायसँग सम्बद्ध गरिएकाले यी प्रतिवेदनहरु अनिवार्य ठानिएका छन् । (शिक्षा विभाग, २०६३) ।

वाग्ले र साथीहरू (२०५३) ले तयार पार्नु भएको वि.एड् दिग्दर्शनकान अनुसार विद्यालय आफैले आफ्नो विद्यालयको हरेक आर्थिक वर्षको बजेट तयार गर्नुपर्छ । प्रधानाध्यापक बजेट तयार गर्दा विद्यालय रहेको समुदायका वृद्धिजिवी, विषेशज्ञ, शिक्षक र अभिभावकहरूलाई संलग्न गराई व्यापक छलफल र अन्तरक्रिया गराई विद्यालय बजेट तयार गर्नुपर्छ र विद्यालय व्यवस्थापन समितिबाट पारित गराई कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । प्रधानाध्यापकले विद्यालयको आम्दनी खर्चको रीतपूर्वक बीलभरपाई र आवश्यक कागजात सहित खर्च गरेको अभिलेख खडा गरी हरेक वष जि.शि.का. ले तोकेको लेखापरिक्षकबाट लेखापरिक्षण गर्नुपर्छ । हरेक प्रधानाध्यापकले विद्यालय वार्षिक बजेट बनाई विद्यालयको शैक्षिक उन्नयनमा खर्च गर्नुपर्छ । यसरी अभिभावकहरूको प्रत्यक्ष संलग्नतामा बजेट निर्माण गरी शैक्षिक उन्नयनमा खर्च गरी सोको सर्वाजनिक गरेमा अभिभावकहरूको सहयोग विद्यालयहरूले सदैव प्राप्त गर्दछ । (आठराई पुस्तक भण्डार, २०५३) ।

विद्यालयमा शिक्षाका प्रस्तावित कार्यनिति तथा कर्षायोजनाको अवधारणापत्र (२०५८) अनुसार सरकारले विद्यालयहरूलाई आफू खुसी र एकतर्फी ढंगले शुल्क निर्धारण छुट दिन नहुने, विद्यालयको भौतिक तथा शैषिक क्षमता र सम्भाव्यतालाई आँकलन गरी शुल्कका आधार र सिमा तोकिनु पर्ने , जुन प्रयोजनमा शुल्क उठाइएको हो, सोही शीषकमा खर्च गर्नुपर्ने, शुल्क निर्धारण गर्दा लागत खर्चलाई मापदण्ड बनाउनुपर्ने, हिसाव किताबको पारदर्शी अभिलेख राख्नुपर्ने र समय समयमा सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ । आर्थिक पारदर्शिताका लागि सबैलाई स्वीकार्य लेखाप्रणाली (Generally avvepted Accoumting principle) को सबै प्रकारका विद्यालय र शैक्षिक निकायहरूले अवलम्बन गर्नुपर्छ । आयव्यलाई सार्वजनिक गर्ने निति अवलम्बन गर्नुपर्ने । विद्यालयको लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका विवरणहरूप्रति प्रधानाध्यापक र आर्थिक पारदर्शिताका लागी कानून व्यवस्था गरी लागू गर्नुपर्छ आर्थिक पारदर्शिताका लागी कानूनी व्यवस्था गरी लागू गर्नुपर्छ । आर्थिक पारदर्शिताका आधारहरू शिक्षा नियमावलीमा व्यवस्था गर्न शिक्षा मन्त्रालयले पहल गर्नुपर्छ (मकालु बुक्स एण्ड स्टेशनर्स, २०५८) ।

खड्का (२०६२) ले तयार पार्नु भएको व्यवस्थापनका सिद्धान्त अनुसार व्यावसायिक संगठनहरूले आफ्ना ग्राहक, कर्मचारी, समाज, लगानीकर्ता तथा राष्ट्रपति उत्तरदायित्व पूरा गर्न गरिने सामाजिक कल्याणसँग सम्बन्धित र क्रियाकलापहरूको गरिने मूल्याङ्कन नै सामाजिक परीक्षण हो । सामाजिक उत्तरदायित्वका क्षेत्रमा नियोजित लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि गरेका कार्यहरूको मूल्याङ्कन गर्ने गर्नुपर्छ । सामाजिक परीक्षण आर्थिक लेखापरीक्षण भन्दा फरक छ । यसले व्यावसायिक कार्य सम्पादनको क्रमवद्ध अध्ययन तथा मूल्याङ्कन गर्दछ । सामाजिक परीक्षण गर्नुको उद्देश्य संगठनात्मक कार्यको तस्वीर प्राप्त गर्नु, विभिन्न दृष्टिकोणबाट सबल र दुर्बल पक्षहरू निर्धारण गर्नु र सबै पक्षबाट संगठनात्मक कार्य सम्पादनको मूल्याङ्कन गर्नुहो । सामाजिक परीक्षणले समाजप्रति गर्नुपर्ने उत्तरदायित्वलाई पूरा गर्न प्रेरित गर्दछ । सामाजिक कर्मासम्पादनप्रति सजग रहने, विभिन्न कार्यक्रमहरूको तुलना गर्ने र लागत लाभ विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले सामाजिक परीक्षण गरिन्छ । सामाजिक परीक्षण व्यावसायिक जगतमा ऐच्छिता भएपनि शैक्षिक संस्थाहरूमा अनिवार्य गर्नु उत्तम मानिन्छ, -व्यवस्थापनका सिद्धान्तहरू, (२०६२) ।

लेखापरीक्षण ऐन (२०४८) अनुसार लेखापरीक्षकले कुनै पनि सरकारी संघ संस्था र कार्यालयको नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी स्वीकृत विनियोजित रकमहरू सम्बन्धित शीर्षक खर्च भए नभएको लेखा राख्दा प्रचलित कानूनको अनुसरण गरे नगरेको, सरकारी सम्पतिको लगत दुरुस्त र अध्यावधिक भए नभएको, नगदी, जिन्सी र अन्य सरकारी सम्पतिको हानी नोक्सानी वा दुरुपयोग आदि कुराको परीक्षण गर्नुपर्छ ।

विद्यालयहरूको सामाजिक परीक्षण निर्देशिका (२०६५) अनुसार प्रत्येक सामुदायिक विद्यालयहरूले प्रत्येक वर्ष सामाजिक परीक्षण अनिवार्य रूपमा गर्नुपर्छ । प्रत्येक आ.व.को अघिल्लो वर्षको सामाजिक परीक्षण प्रतिवेदन सुझाव गरेका कुराहरू के कति कार्यान्वयन भए वा भएनन् विद्यालयको समग्र भौतिक, शैक्षिक र आर्थिक अवस्था, छात्र-छात्रा अनुपात विदार्थी शिक्षक अनुपात शिक्षक उपस्थिति आदि सूचकहरूका आधारमा सामाजिक परीक्षण गरिन्छ । सामाजिक परीक्षण प्रत्येक आ.व.को भाद्र मसान्तभित्र सम्पन्न गरी अभिभावक भेलामा सार्वजनिक गर्नुपर्छ ।

असोज १५ गते भित्र सम्बन्धित विद्यालय निरीक्षक वा स्रोतव्यक्तिलाई उक्त प्रतिवेदन बुझाउनु पर्छ । विद्यालय निरीक्षक वा स्रोतव्यक्तिले आफूकहाँ प्राप्त भएको सामाजिक परीक्षण कार्यालयले जिल्लाभरिका सबै विद्यालयको सामाजिक परीक्षणको अभिलेख राखी पौष मसान्तभित्र क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालयमा र विभागमा पठाउनु पर्छ । अन्तमा शिक्षा विभागले विद्यालयहरूको वास्तविक स्थिति भल्कने गरी सामाजिक परीक्षण अहिले सबै सामुदायिक विद्यालयहरूमा कानूनमा व्यवस्था गरी संयोजनकतवमा अभिभावक मध्ये कमिमा संघले तोकेको बुद्धिजीवी मध्ये एक जना र प्रधानाध्यापकले सदस्य सचिवको रूपमा तोकेको एक जना शिक्षक गरी ६ सदस्यी सामाजिक परीक्षण समिति रहने कानूनी व्यवस्था गरेको छ (जिल्ला शिक्षा कार्यालय मोरङ, २०६५)

अधिकारी (२०६५) ले तयार गर्नुभएको विद्यालय सामुदायिक सहभागिता गुणात्मक शिक्षाका लागि आवश्यकताका अनुसार विद्यालय र समाज एक अर्काका अभिन्न अंग हुन् । विद्यालयविना समाजको विकास सम्भव छैन भने समाजविनाको विद्यालय पानीविनाको माछा जस्तै हुन्छ । विद्यालय र समाज एउटै सिक्काका दुईवटा पाटा हुन् । समाजको भविष्य शिक्षामा निर्भर हुन्छ । हिक्षले समाज र बालबालिकाको भविष्य निर्धारण गर्दछ । शिक्षाको ज्ञानको क्षितिज फरकिलो बनाउँछ । त्यसकारण शिक्षाको विकासमा लागि समुदायको सहभागिता बुद्धि गर्न जरुरी छ । अभिभावकहरूको संलग्नता र समुदायको सहभागिता विद्यालय प्रभावकारीता र शैक्षिक गुणस्तर निर्धारण तत्वहरू हुन् । वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा आर्थिक स्रोत जुटाउन, शिक्षक अनुपस्थितिलाई कमी गर्न, विद्यालय सुशासनमा उत्तरदायित्व बृद्धि गर्न, जीवन उपयोगी स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन गर्न, विद्यालय समुदायको सम्पति हो भन्ने भावना जागृत गर्न विद्यालयमा अभिभावकहरूको संलग्नता र समुदायको सहभागिता अति आवश्यक भएको छ । विद्यालयमा हुने शैक्षिक , भौतिक र आर्थिक पारदर्शिताको अभिभावकहरूको संलग्नतामा वृद्धि गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ । जबसम्म विद्यालयमा हुने गतिविधि र क्रियाकलापहरूमा अभिभावक र समुदायमा सार्वजनिक गरिदैन तबसम्म समुदायको विद्यालयप्रतिको सहभागितामा वृद्धि गर्न सकिदैन । समुदायको सहभागिता बृद्धिले समुदायका पिछडिएका वर्गका बालबालिका र छात्रहरूको भर्ना बृद्धि गर्न विद्यार्थीहरको नियमित

उपस्थितिमा वृद्धि गर्न विद्यालय व्यवस्थापनमा सरोकारवालाहरुको संलग्नता वृद्धि गर्न विद्यालय गतिविधिको अनुगमन र सुपरिवेक्षण प्रभावकारी बनाउन शैक्षिक समस्याहरु पहिचान र निराकरण गर्न सहयोग पुऱ्याउन्छ । (अधिकारी र साथीहरु, २०६५)

तिमिल्सिना बलरामले तयार गर्नु भएको विद्यालय व्यवस्थापनमा सामुदायिक सहभागिता आवश्यकता र चुनौतिहरुका अनुसार विद्यालय समाविक अस्तित्व भएको संस्था हो जसले समुदायको आवश्यकता पुरा गर्दछ । समुदायका अभिभावकहरु विद्यालयका सरोकारवालाहरु हुन् । विद्यालयमा योजना निर्माण व्यवस्थापन र अनुगमन सुपरीवेक्षणका लागि समुदायको सहभागिता आवश्यक छ । समुदायिक सहभागिताबाट मात्र विद्यालयले निर्धारित उपलब्धि हासिल गर्न सक्छ । राजनैतिक हस्तक्षेप नहुने हो भने निर्वाचन प्रणालीबाट बन्ने विद्यालय व्यवस्थापन समितिबाट समुदायका ख्यातिप्राप्त अनुभवी दक्ष र क्षमतावान व्यक्तिहरु निर्वाचित भई विद्यालयलाई समुदायको चाहना अनुसार क्रियासिल बनाउन सकिन्छ । अहिले विश्वका धेरै मुलुकहरुमा विभिन्न खाले पाइन्छ । विद्यालयमा स्थानीय सरोकारवालाहरुको सहभागिताले स्थानीय चासो वृद्धि हुन्छ जसले गर्दा शैक्षिक प्रणाली र शैक्षिक गुणस्तरमा सुधार आउँछ । निर्णयमा सामुदायिक स्वायत्तता प्र.अ. लाई अधिकार सम्पन्न बनाउने हो भने विद्यालय शिक्षा प्रणालीमा केही न केही परिवर्तन आउन सक्छ । विद्यालयप्रति सामुहिक उत्तरदायित्व वहन गर्न सामुहिक निर्णय गर्न विद्यालय अभिभावक सम्बन्ध विस्तार गर्न, स्थानीय अभिभावकहरुको विद्यालय व्यवस्थापनमा पहुँच वृद्धि गर्न अभिभावकहरुलाई सशक्तिकृत गर्न शिक्षण, संस्थाहरुलाई प्रतिस्पर्धी बनाउन स्वामित्वभावको विकास गर्न शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न विद्यार्थी उपलब्धिमा सुधार गर्न अभिभावक संलग्नता अति आवश्यक पक्ष हो । सामुदायिक सहभागिताका लागि समुदायका सबै वर्ग, जात जाति धर्म संस्कृतिका व्यक्तिहरुलाई संलग्न गराउन नसक्नु ऐन नियमहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु अनुगमन र सुपरीवेक्षण प्रभावकारी नहुनु दण्ड र पुरस्कारकारे व्यवस्था नहुनु व्यवस्थापकीय पारदर्शिता नहुनु नै विद्यमान समस्या र चुनौतीहरु हुन -अधिकारी र साथीहरु , २०६५)

गुणस्तरीय शिक्षाको लागि विद्यालय व्यवस्थापनका अनुसार विद्यालयको आर्थिक शैक्षिक र भौतिक पक्षको पारदर्शिताबाट अभिभावकहरुबाट सल्लाह र सुझाव प्राप्त हुन्छ । त्यसलाई अगामी कार्ययोजनामा सामावेश गरी आर्को वर्ष सुधार गर्न सकिन्छ । विद्यालयका प्रधानाध्यापकले शैक्षिक ,भौतिक र आर्थिक प्रगतिको अभिलेखलाई चार्टमा उल्लेख गरी कर््यालय कक्षामा राख्नुपर्छ । विद्यालयका क्रियाकलापको पारदर्शिता भन्नाले स्रोत र साधनको वितरणको आधारहरु खुल्ला गर्ने, हरेक कार्यक्रम तथा स्रोत साधनको बारेमा सरोकारवालाई वास्तविक जानकारी दिने सहभागितामूलक अनुगमन कार्ययोजना बनाउने र सुचना प्रणालीलाई सहज एवं प्रभावकारी बनाउने बुझिन्छ (नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालया०

समुदायमा आधारित विद्यालय र कलेजहरु गैर व्यापारिक संस्था हो । यस्ता गैर व्यापारिक संस्थाको उद्देश्य नाफा कमाउनु नभई समाजिक र मानवीय कल्याणका कार्य गर्नुका साथसाथै सेवा उपलब्ध गाराउनु हो । यस्ता सेवात्मक भावनाले प्रेरित संस्थाहरुमा पनि आर्थिक कारोवारहरु हुने गर्दछ । यी संस्थाहरुको आन्मदनीको स्रोतहरुको शुल्क अनुदान दान इच्छापत्र पुराना सम्पति वित्रिवाट प्राप्त आम्दनी आदि रहेका हुन्छन भने खर्चको तलव भत्ता विद्युत संचार खेलकुद टेलिफोन छात्रवृति विमाशुल्क स्टेशनरी आदि रहेका हुन्छन । त्यस्ता आम्दानी खर्चको व्यवस्थित वैज्ञानिक र पारदर्शी अभिलेख राख्नुपर्छ । आफनो संस्थाको आम्दनी खर्चको अवस्था थाहा पाउन लिन र दिन पर्ने आर्थिक कारोवावालाहरु समक्ष प्रस्तुत गर्न भएका आर्थिक कारोवारहरुलाई दोहोरो लेखाप्रणालीको सिद्धान्तमा आधारित भएर पारदर्शी र वैज्ञानिक अभिलेख राख्नुका साथसाथै वित्तिय लेखापरीक्षण र समाजिक परीक्षण समेत गनसएपर्छ । (श्रेष्ठ, अमृतलाल र साथीहरु, २०६५) ।

अवस्था थाहा पाउन, लिन र दिन पर्ने आर्थिक कारोवारहरुको अवस्था पहिचान गर्न सम्पति र दायित्वको अवस्था थाहा पाउन आर्थिक विवरणहरु सरोकारवालाहरु समक्ष प्रस्तुत गर्न भएका आर्थिक कारोवारहरुको दोहोरो लेखाप्रणालीको सिद्धान्तमा आधारित भएर पारदर्शी र वैज्ञानिक अभिलेख राख्नुका साथसाथै वित्तीय लेखापरीक्षण र समाजिक परीक्षण समेत गर्नुपर्छ । (श्रेष्ठ अमृतलाल र साथीहरु, २०६५) ।

विद्यालयमा लेखा व्यवस्थाका अनुसार विद्यालय चल अचल सम्पतिहरु हुन्छन् । विद्यालयको आम्दनीको स्रोत र खर्च गर्ने शीर्षकहरु थुप्रै हुन्छन् । आम्दनीका स्थायी र अस्थायी स्रोतहरु हुन्छन भने खर्च गर्ने शीर्षकहरु प्रकृतिको हुन्छ । आम्दनी र खर्चलाई व्यवस्थित र पारदर्शी बनाउन सके सिकाई क्रियाकलाप प्रभावकारी उपलब्धि वृद्धि शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि विद्यालय व्यवस्थापनमा स्थानीय अभिभावकको चासोमा वृद्धि हुन्छ । विद्यालयको सामाजिक परीक्षण आम्दनीका स्रोतहरु थाहा पाउन, खर्चको अवस्था थाहा पाउन खर्चका प्रक्रिया र आर्थिक अवस्थाको जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । विद्यालयले एक निश्चित अवधि भित्र गरेका आर्थिक शैक्षिक र भौतिक प्रगतिको अवस्था सरोकारवालालाई जानकारी गराउनु र देखिएका कमी कमजोरीहरु हटाउन सुझाव समेत दिनु सामाजिक परीक्षणको उद्देश्य हो । सामाजिक परीक्षणले समुदायका व्यक्तिहरुलाई विद्यालयमा संचालित कार्यक्रम सम्बन्धमा लाभान्वित समुहसँग व्यापक छलफल र अन्तरक्रिया हुन्छ । विद्यालयमा सामाजिक सहभागिता वृद्धि गर्न लाभान्वित समूहलाई विद्यालय विकासको जिम्मेवारी हाम्रो हो भन्ने भावना जगाउन विद्यालयको भाविष्यको योजनामा सहयोग पुऱ्याउन सबैमा विश्वासको भावना जागृत गरी सहभागिता बढाउन रकम हिनामिना र चुहावट कार्यलाई निरुत्साहित गर्न सरोकारवालालाई वास्तविकताको जानकारी दिन भएको स्रोत साधनको उचित प्रायोग गर्न तथा थप स्रोत जुटाउन सामाजिक परीक्षण गरिन्छ । सामाजिक परीक्षणले विद्यालयलाई प्राप्त रकम विद्यालयको वृहत्तर हितका लागि खर्च भए नभएको, व्यवस्थापन समितिले दिएको अधिकारमा रही प्रचलित नियम अनुसार खर्च नभएको विद्यालयको आर्थिक कारोवार यथाथ रूपमा देखिने गरी राखे नराखेको मितव्ययी रूपमा खर्च गरे नगरेको कसैले रकम हिनामिना गरे नगरेको पेशकी सापटीको अवस्था र आवश्यक देखिएका अन्य कुराहरु परीक्षण गर्दछ । सामाजिक परीक्षण समितिले दिएको प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्नुपर्छ (नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय) ।

शिक्षा ऐन २०२८ र शिक्षा नियमावली २०५९ (संशोधन सहित) का अनुसार प्रत्येक विद्यालयका प्र.अ.ले.वार्षिक बजेट स्वीकृत गराई कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । विद्यालयमा खर्च गर्दा वि.व्य.स.वाट निर्णय गरी खर्च गर्ने र सोको व्यवस्थित अभिलेख राख्नुपर्छ । विद्यालयमा खर्च भएका प्रत्येक कारोवारको बीलभरपाई प्रमाणित गरी राख्नुपर्छ ।

प्र.अ.ले. प्रत्येक वर्ष जि.शि.का.वाट खटाएका लेखापरीक्षणबाट आर्थिक कारोवारहरुको लेखापरीक्षण गराउनु पर्छ साथै शिक्षक अभिभावक संघको अध्यक्षको संयोजकत्वमा गठन हुने सामाजिक परीक्षण समितिकाट विद्यालयको कामकारवाही ऐन तथा नियमावली बमोजिम भए नभएको एवं निर्धारित लक्ष्य अनुरूप विद्यालय गतिविधि सञ्चालन भए नभएको हेर्न सामाजिक परीक्षण गराउनुपर्छ र उक्त सामाजिक परीक्षणको प्रतिवेदन अभिभावकहरुबीच सार्वजनिक गराई एक प्रति जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा पठाउनु पर्छ । (वौद्धक दर्पण २०६५) ।

विद्यालयहरुले आर्थिक कारोवारहरुको व्यवस्थित अभिलेख राख्न र आर्थिक कारोवारमा पारदर्शीता अवलम्बन गर्न सकेको खण्डमा विद्यालय व्यवस्थापनमा अभिभावकहरुको संलग्नतामा वृद्धि भई शैक्षिक गुणस्तरमा समेत अभिवृद्धि हुन जान्छ । तर विद्यालयहरुमा आर्थिक पारदर्शीता नहुने गरेको व्यापक गुनासो छ ।

२.२. सैद्धान्तिक खाका

सामुदायिक विद्यालयहरुको आर्थिक पारदर्शिताका लागि सामाजिक परीक्षणको प्रभाव हेर्न वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त मानव सम्बन्ध सिद्धान्त र विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त उपयुक्त देखिएकोले उल्लेख गरिएको छ । Tylor F.W. (1856-1917) का अनुसार पत्येक कामदारको प्ररम्परागत कार्यशैली परिवर्तन गरी वैज्ञानिक बनाउनुपर्छ । वैज्ञानिक ढंगले कामदारको छनौट गरी छानिएका कामदालाई तालिम दिने तथा दक्षतापूर्वक काम सिकाउनुपर्छ । वैज्ञानिक ढंगवाट काम हुने गरी व्यावस्थापक र कामदारबीच स्पष्ट कार्य विभाजन गर्नुपर्छ । कामदारलाई मात्र दोष दिने र आफू उक्कने परिपाटी त्याग्नु पर्छ (कोइराला र श्रेष्ठ २०६४ बाट उद्धृत) ।

Mayo Elton (1880-1949) का अनुसार कुनै पनि संगठनमा कार्य गर्नेहरुका बीच राम्रो मानव सम्बन्ध भएका काम सम्पन्न राम्रो, चाँडो, स्तरीय हुने र विपरीत राम्रो मानव सम्बन्ध नभएमा कार्य सम्पादन ढिलो नराम्रो र कम गुणस्तरीय हुने गर्दछ । कुनै पनि संगठनमा समूह संचालनका लागि नेतृत्व, उतप्रेणा, सहभागिता सञ्चार व्यक्तित्व जस्ता मानवीय व्यवहार अपरिहार्य हुन्छ । कर्मचारीका कमी कमजोरी पत्ता लागउन समन्वय र प्रेरणा प्रदान गर्नुपर्छ । सांगठनिक क्रियाकलापमा सबैलाई

सहभागि गराउनु पर्छ । कर्मचारीको दक्षता बढाउन आवश्यक पहल गर्नुपर्छ । दोहोरो र वास्तविक संचार प्रणाली अपनाउनु पर्छ । मानिसहरुलाई दया, माया, ममता, स्नेह, सम्मान, र सत्कार आवश्यक हुन्छ । कार्यदक्षता बढाउन सामाजिक दक्षता बढाउनु पर्छ । औपचारिक र अनौपचारिक सबै खाले संगठनलाई महत्व दिनुपर्छ, । उत्पादकत्व भन्ने कुरा प्राविधिक पक्ष मात्र नभई सामाजिक पक्ष पनि हो । सामुहिक कार्यबाट मात्र संस्थाको लक्ष्य प्राप्त हुन्छ । (कोइराला र श्रेष्ठ २०६४ बाट उद्धृत) ।

Per Dalin (1998) का अनुसार विकेन्द्रीकरण भन्नाले केन्द्रमा एकीकृत भएर रहेको अधिकारलाई तल्लो तहसम्म अधिकारको निरुपण गर्नु हो । जसले गर्दा निति निर्माण गर्ने अधिकार पनि स्थानीय स्तरलाई नै प्राप्त हुन्छ । यसरी निति निर्माण गर्ने अधिकार समेत उनीहरुलाई हस्तान्तरण गर्नाले विद्यालयमा स्रोत र साधनको समेत समुचित व्यवस्था हुन गई विद्यालयमा शैक्षिक गुणात्मकता आउन सक्छ । विकेन्द्रीकरण निरुपण एउटा कानूनी प्रावधान हो जो माथिल्लो निकाय वा अधिकारीको इच्छामा निर्भर हुदैन । यसमा तल्लो निकाय वा अधिकारीले स्वतन्त्र रूपमा कानूनी दायराभित्र रही योजना बनाउने निर्णय गर्ने कार्यान्वयन गर्ने निति निर्माण र अनुमगमन तथा मूल्यांकन समेत गर्न पाउँछ । (के.सी. २०६५ बाट उद्धृत) ।

त्यसैले विद्यालयको आर्थिक व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन विद्यालयको सरोकारवालाहरु प्रधानाध्यापक शिक्षक विद्यालय व्यवस्थापन समिति समुदायका अभिभावकहरु बिच एक आपसमा स्पष्ट कार्यविभाजन आपसी सहयोग मानविय सम्बन्ध सञ्चार समन्वय उत्प्रेरणा सहभागिता हुन जरुरी हुन्छ । शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि प्राविधिक पक्षलाई मात्र ध्यान नदिई सामाजिक पक्षलाई पनि ध्यान दिनुपर्छ । जबसम्म केन्द्रका अधिकारहरुलाई तल्लो तहमा निरुपण गरिदैन र तल्लो तहलाई आर्थिक पारदर्शितामका लागि सक्षम बनाइदैन तल्लो तहसम्म विद्यालयको अर्थिक अवस्था कमजोर हुन्छ । कामदारहरुलाई मात्र दोष दिने र आफू उम्कने परिपाटी नत्यागेसम्म विद्यालयको आर्थिक व्यवस्थापन राम्रो र गुणस्तरीय हुँदैन । उल्लेखित पक्षहरुलाई ध्यान दिन सके मात्र आर्थिक पारदर्शिता सम्भव छ ।

२.३ साहित्य पुनरावलोकन उपादेयता

प्रस्तुत सिद्धान्तहरू र साहित्यहरूको सामुदायिक विद्यालयहरूमा सामाजिक परीक्षणले आर्थिक पारदर्शितामा के कस्तो प्रभाव पारेको छ । सोको पहिचान गर्न आर्थिक पारदर्शिताको प्रभावकारिता हेर्न विद्यालयको आर्थिक कारोवारहरूको पारदर्शितामा देखिएका समस्याहरू केलाउन र समस्या समाधानका उपायहरू खोजीगर्न सहयोग पुऱ्याएका छ । सामाजिक परीक्षणले विद्यालयका सम्बन्ध पक्षहरू बिच कार्य विागन प्रधानाध्यापकलाई वैज्ञानिक लेखा राख्न तालिम व्यवस्थापक र सरोकारवालाहरू बिच आत्मीय सम्बन्ध सहयोग संचार हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । विद्यालयको क्रियाकलापमा सबैलाई सहभागी गराउनुपर्ने कुरामा समेत जोड दिएको छ । विद्यालयहरू प्रभावकारिता संचालन र व्यवस्थापनका लागि विकेन्द्रीकरण आवश्यक छ । सरोकारवालाहरूको सहभागिता विद्यालयलाई आवश्यक पर्ने कुरामा प्रस्तुत सिद्धान्त र साहित्यको उल्लेख गरेको छ । आर्थिक कारोवारहरूको पारदर्शिताको अभावमा विद्यालयमा अभिभावकहरूको चासो वृद्धि गर्न सकिदैन, जसले गर्दा शैक्षिक लगानी खेर जानुको साथसाथै शैक्षिक गुणस्तरमा पनि वृद्धि नहुने तथ्यलाई प्रस्तुत साहित्यहरूले उल्लेख गरेको छ । प्रस्तुत साहित्य र सिद्धान्तले सामाजिक लेखापरीक्षण कार्यान्वयन गर्ने निकाय व्यक्ति र संघ संस्था आदिलाई प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि घच्चच्याउन समेत सहयोग पुऱ्याएको छ ।

परिच्छेद तीन
अध्ययनको विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

माध्यमिक विद्यालयहरुमा आर्थिक पारदर्शिताका लागि सामाजिक लेखापरिक्षणको प्रभाव हेर्न परिणातमक ढाँचालाई अवलम्बन गरिएको छ । यसबाट विद्यालयलाई प्राप्त हुने आम्दनी श्रोतको हिनामिना नहोस् अर्थात विद्यालयको चौतर्फी विकासमा टेवा पुगोस् ।

३.२ जनसंख्या र नमूना छनौट

प्रस्तुत शोधपत्रका लागि जिल्ला सप्तरी बोढे बरसाईन श्रोत केन्द्र अन्तर्गतका नि.मा.वि, मा.वि.र उ.मा.वि गा.वि.स. भित्रका सबै सामुदायिक नि.मा.वि , मावि र उ.मा.वि गरी १० वाटा विद्यालयहरु अध्ययनमा संलग्न गराइएको छ ।

३.२.१ नमूनाको आकार

यस अध्ययनका लागि श्रोत व्यक्ति १ जना प्रधानाध्यापक १० जना विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरु १० जना शिक्षकहरु १० जना शिक्षक अभिभावक संघका अध्यक्षहरु १० जना र अभिभावकहरु १० जना छनौट गरिएको छ ।

तालिका नं. १ : जनसंख्या र नमूना छनौट विवरण

क्र.सं.	विद्यालय	वि.व्य.स.	शि.अ.संघ	अभिभावक	शिक्षक	प्र.अ.	श्रोत व्यक्ति
१.	नि.मा.वि	4	4	4	4	4	
२.	मा.वि	2	2	2	2	2	
३.	उ.मा.वि	4	4	4	4	4	1
४.	उ.मा.वि.	10	10	10	10	10	1

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

३.२.२ नमुना छनौट विधि

यस अध्ययनका लागि वि.व्य.स. पदाधिकारी शिक्षक अभिभावक संघका अध्यक्ष प्रधानाध्यापक र स्रोतव्यक्तिका लागि उद्देश्यपूर्ण नमूना र आनुपातिक प्रतिनिधित्व हुने गरर समूह विभाजन विधिद्वारा नमुना छनौट गरिएको छ ।

३.२.३ नमुना छनौटको आधार

अध्ययनलाई तथ्यपरक वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय बनाउन भौगोलिक दुरी समावेशीता जनसँख्यकी बनोट आदिलाई आधार मानिएको छ ।

३.३ अनुसन्धानका साधनहरु

३.३.१ प्रश्नावली र अनुसूचिहरु

यस अध्ययनलाई अगाडि बढाउन प्रत्यक्ष सम्पर्क छलफल सामुहिक प्रश्नावली प्रयोग गरिएको छ । उक्त साधनहरु अनुसूची १,२,३,४,५,६,७ र ८ मा राखिएको छ ।

३.३.२ समूह छलफल

शिक्षक विद्यालय व्यवस्थापन समिति र प्रधानाध्यापकहरूसँग सामूहिक प्रश्न गरी आएको जवाफ यस अनुसूचिमा उल्लेखित छ ।

३.४ तथ्याङ्कको स्रोत

३.४.१ प्राथमिक स्रोत

यस अध्ययनलाई प्रत्यक्ष सम्पर्क सामुहिक प्रश्नावलीबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई आधार मानिएको छ ।

३.४.२ द्वितीय स्रोत

यस अन्तरगत शोधपत्र पुस्तक पत्रपत्रिका अनुसन्धानात्मक लेख रचना आदिलाई आवश्यक अनुसार प्रयोग गरिएकोछ ।

३.५ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया

तथ्याङ्क विश्लेषण गर्नका लागि उपयुक्त शीर्षकको छनौट गरी तिनको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद चार

नतिजाको विश्लेषण र व्याख्या

यस अनुसन्धानमा माध्यमिक विद्यालयहरूमा आर्थिक पारदर्शिताका लागि सामाजिक परिक्षणको कस्तो प्रभाव छ भनी खोजी गर्ने कार्य भएको छ । अनुसन्धानका लागि प्रत्यक्ष सम्पर्क छलफल सामुहिक प्रश्नावली प्रयोग गरी सप्तरी बोढे बरसाईन श्रोत केन्द्र भित्रका १० वटा माध्यमिक विद्यालयहरूबाट आवश्यक सूचना र तथ्याङ्क लिइएको छ । जसमा नि.मा.वि ४ वटा उ.मा.वि. २ वटा उ.मा.वि. ४ रहेका छन् । अनुसन्धानलाई सकेसम्म भौगोलिक क्षेत्र तह जाति र लिङ्ग आदिलाई समेटी समावेशी बनाइएको छ ।

यस अनुसन्धानमा सामुदायिक विद्यालयका सरोकारवालाहरू बिच सामाजिक परिक्षण कार्यान्वयनको वर्तमान अवस्था सामाजिक परिक्षणको जानकारी विद्यालयको आर्थिक अभिलेख प्र.अ.को लेखा राख्ने शैली सामाजिक परीक्षणको प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अवस्था प्रतिवेदन सार्वजनिकीकरण अभिभावकहरूको उपस्थिती आम्दनी खर्चको विवरण र सुभक्तव कार्यान्वयनको अवस्था सामाजिक परीक्षणको आर्थिक पारदर्शिताको अवस्था सामाजिक परिक्षणबाट विद्यालय व्यवस्थापनका जनसहभागिताको अवस्था आर्थिक पारदर्शिताको सम्भावना सामाजिक परिक्षण कार्यान्वयनमा देखिका समस्याहरू र सामाजिक परिक्षणमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरू आदि विषयहरूमा प्रत्यक्ष सम्पर्क सामुहिक प्रश्नावलीका माध्यमबाट प्राप्त सूचना र तथ्याङ्कलाई निम्न बुँदाका आधारमा विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

४.१ सामाजिक लेखापरीक्षणको कार्यान्वयनको अवस्था

विद्यालय सामुदायका वालवालिकाहरूको भविष्य निर्माण गर्ने थलो हो । विद्यालय समुदायमा रहेको हुन्छ । विद्यालयको आर्थिक भौतिक र शैक्षिक गतिविधिमा समुदायको प्रत्यक्ष सरोकार रहनुपर्छ अभिभावकहरूले विद्यालयमा के भइरहेको छ सोको जानकारी पाउनु पर्छ साथै विद्यालयमा के गर्ने र कसरी गर्ने विषयमा समेत अभिभावकहरूको छलफल र उपस्थिति रहन सकेमा विद्यालयको लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न थप टेवा मिल्छ । विद्यालयको योजना तर्जुमा कार्यान्वयन र प्रतिफल

मूल्याङ्कन चरणमा सरोकारलालाहरुलाई संलग्न गराई छलफल चलाउनु मूल्याङ्कन गर्नु लेखाजोखा गर्नु सुभावहरु प्राप्त गरी प्रभावकारी कार्यन्वयन गर्नु प्रधानाध्यापकहरुले समय सापेक्ष आफ्ना कार्यशैलीहरु परिवर्तन गर्दै जानु सूचना र संचार प्रभावकारी बनाउनु विद्यालय सुसंचालनमा समुदायले अग्रणी भूमिका खेल्न सक्ने क्षमताको विकास गर्नु शैक्षिक उत्पादकत्व प्राविधिक पक्ष मात्र होइन सामाजिक पक्ष पनि हो भन्ने भावना जागृत गर्नु विद्यालय संचालन सम्बन्धित योजना निर्माण जस्ता पक्षमा स्थानीय सामुदायलाई सशक्तिकृत गर्नु र शैक्षिक उत्पादनलाई गुणात्मक बनाउन मद्दत पुऱ्चउनु सामाजिक परीक्षणको मूलभूत आशय हो ।

शैक्षिक कार्यक्रमको लक्षित समुह विद्यार्थीहरु हुन । विद्यार्थीको शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप प्रभावकारी बनाउन भौतिक र आर्थिक पक्ष सुदृढ हुनुपर्छ । विद्यालयको भौतिक र आर्थिक पक्ष मजबुत बनाउन स्थानीय समुदाय क्रियाशिलताको शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धिमा प्रत्यक्ष रुपमा टेवा पुऱ्चयाउँछ । तसर्थ शिक्षा नियमावली २०५९ अनुसार सामुदायिक विद्यालयमाहरुम एक वर्षभरिमा भएका सम्पूर्ण गतिविधिहरुको लेखाजोखा गर्ने र मूल्याङ्कन गर्ने कामको सुरुवात शै.स. २०६३ देखि भएको छ । सामाजिक परीक्षणको वर्तमान अवस्था कस्तो छ भनी सरोकारवालाहरुसँग गरिएको शोधप्रश्नका आधारमा प्राप्त प्रतिक्रियालाई निम्न अनुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१.१. सामाजिक परीक्षणको जानकारी

सामुदायिक विद्यालयहरुमा सामाजिक लेखापरिक्षण लागू भएको धेरै भएको छैन । सामाजिक परीक्षणको जानकारी सरोकारवालाहरुलाई जबसम्म हुदैन तबसम्म सामाजिक परिक्षण प्रभावकारी हुन सक्दैन । सामाजिक परिक्षणले आर्थिक पक्षको विस्तृत रुपमा लेखाजोखा र विश्लेषण गर्ने गर्दछ । अध्ययनको क्षेत्रका विद्यालयहरुका सरोकारवालाहरुलाई सामाजिक परिक्षणको जानकारी छु छैन भनी खोजी गर्न अनुसूच १,२,३,४,५ र ६ मा संलग्न प्रश्नावलीको आधारमा प्राप्त प्रतिक्रियाहरुलाई तालिकामा निम्नानुसार प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका : २ सामाजिक परिक्षणको जानकारी

क्र.सं.	सरोकारवालाहरु	जम्मा	पुरै जानकारी नभएको		अलिअलि जानकारी भएको		पुरै जानकारी भएको	
			संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१.	वि.व्य.स	10	0	0	1	10	9	90
२.	शि.अ.संघ	10	0	0	4	40	6	60
३.	अभिभावक	10	3	30	3	30	4	40
४.	शिक्षक	10	0	0	2	20	8	80
५.	प्रधानाध्यापक	10	0	0	0	8	0	100
६.	स्रोत व्यक्ति	1	0	0	0	0	0	100
	जम्मा	51	3	6	10	20	38	47

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिका विश्लेषण गर्दा हाल सामुदायिक विद्यालयहरुमा कार्यन्वयन भैरहेको सामाजिक परिक्षणको जानकारी विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीमध्ये ९०% लाई शिक्षक अभिभावक संघका अध्यक्षहरुमध्ये ६० % लाई अभिभावकहरुमध्ये ४० % लाई शिक्षकहरुमध्ये ८० % लाई प्रधानाध्यापक र स्रोतव्यक्तिहरु सतप्रतिशतलाई राम्रो जानकारी रहेको पाइएको छ । अभिभावकहरुमध्ये ३० % लाई सामाजिक परीक्षणको पुरै जानकारी नभएको शिक्षक अभिभावक संघका अध्यक्षहरुमध्ये ४० % लाई र अभिभावकहरुमध्ये ३० % लाई सामाजिक परीक्षणको अलि अलि मात्र जानकारी रहेको प्रस्तुत तथ्याङ्कले प्रष्टायाएको छ ।

सरदर ७४ % सरोकारवालाहरुलाई सामाजिक परीक्षणको जानकारी रहेको पाइयो । व्यवस्थापन सम्बन्धि सम्बन्धि सिद्धान्तले संगठनमा काम गर्नेहरुका बिच प्रभावकारी संचार र समन्वय हुनुपर्नेमा जोड दिए तापनि विद्यालय सरोकारवालाहरुलाई सम्बन्धित निकायहरुबाट परिक्षणको सम्बन्धमा कुनै किसिमको तालिका गोष्ठी दिएर

संचार र समन्वय प्रभावरी बाइएको पाइएन । सरोकारवालाहरु सबैलाई सामाजिक परिक्षण सम्बन्धमा तालिका र गोष्ठीद्वारा ससुचित गर्नेपने देखिन्छ ।

४.१.२ विद्यालयको आर्थिक अभिलेख

अध्ययन क्षेत्रमा विद्यालयहरुमा आर्थिक अभिलेख राख्ने कार्य कसले गर्दछन् भनी खोजि गर्न प्र.अ.हरुसँग अनुसूची ४ मा संलग्न प्रश्नावलीको प्रयोग गरी अध्ययन गर्दा निम्नानुसारकार प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ ।

तालिका नं. ३ विद्यालयको आर्थिक अभिलेख

क्र.सं.	आम्दानी खर्चको अभिलेखको काम	संख्या	प्रतिशत
१.	प्र.अ.	९	९०
२.	शिक्षक	०	०
३.	वि.व्य.स.	०	०
४.	लेखापाल	१	१०
	जम्मा	१०	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिकाबाट के पुष्टि भएको छ भने ९०% विद्यालयहरुमा प्र.अ.द्वारा आर्थिक कारोवारको अभिलेख राखिन्छ र १०% विद्यालयमा मात्र लेखापालद्वारा लेखा राख्ने गरेको पाइन्छ । विद्यालयमा विभिन्न स्रोतबाट आम्दनी हुन्छ भने थुप्रै शीर्षकमा खर्च पनि हुन्छ । त्यस्ता आम्दनी खर्चको सुव्यवस्थित वैज्ञानिक र पारदर्शी अभिलेख राख्ने काम प्र.अ.को हुने व्यवस्था शिक्षा नियमावली २०५९ (संशोधित सहित) ले गरेको छ । विद्यालयमा भएका आम्दानी खर्च समयमै सरोकारवालाका बिच सार्वजनिक गर्ने दायित्व पनि प्र.अ.को नै हो । विद्यालयमा लेखापालको दरबन्दी नभएकोले प्र.अ.ले नै लेखा राख्ने कामको जिम्मेवारी दिइएको छ । लेखापाल भएका विद्यालय प्राय मा.वि र उ.मा.वि रहेको छन् । प्र.अ.ले विद्यालयको थुप्रै शैक्षिक भौतिक र सामाजिक पक्षमा ध्यान दिनुपर्ने र लेखा राख्ने कार्य प्राविधिक भएकोले लेखा राख्ने कार्यका लागि लेखापाल नै उपुक्त विकेन्द्रिकरणको सिद्धान्त अनुसार विद्यालय सुसंचालनका लागि स्थानीय समुदायलाई नै वित्तिय अधिकार अनुगमन र

सुपरिवेक्षकाणको अधिकार प्रदान गर्नुपर्छ भनी व्याख्या गरिएको छ, तर व्यवहारमा त्यस्ता पाइएन ।

४.१.३ प्रधानाध्यापकको लेखा राख्ने तरीका

सामुदायिक विद्यालयहरुमा आम्दनी खर्च गर्ने र सोको अभिलेख राख्ने प्र.अ. लेखापालको आर्थिक कारोवारको लेखा अभिलेख राख्ने कार्यशैली कस्तो छ भनी अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयहरुमा खोजी गर्न प्र.अ. हरूसँग अनुसूची ४ मा संलग्न प्रश्नावलीहरुको प्रयोग गरी अध्ययन गर्दा निम्नानुसारको प्राप्त भएको छ ।

तालिका नं. ४ लेखा राख्ने तरीका

क्र.सं.	लेखा राख्ने शैली	संख्या	प्रतिशत
१.	परम्परागत	२	२० %
२.	वैज्ञानिक	१	१० %
३.	सुधारिएको	७	७०
४.	थाहा छैन	०	०
	जम्मा	१०	१००%

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा अधिकांश सामुदायिक विद्यालयहरुमा आम्दनी खर्चको अभिलेख सुव्यवस्थित वैज्ञानिक र पारदर्शी तरिकाले राखेको पाइएन । दोहोरो लेखा प्रणालीको सिद्धान्त अनुरूप डे.र क्रे का आधारमा लेखा राख्ने विद्यालयहरु १०% मात्र पाइएको छ । दोहोरो लेखा प्रणालीको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्ने विद्यालयहरुमा मा.वि. र उमा.मा.वि रहेको छन् । २०% विद्यालयहरुमा अन्यन्त पुरानो अवैज्ञानिक अव्यवस्थित र अपारदर्शी लेखा विधि अपनाइएको छ । ७०% विद्यालयहरुले केही सुधारिएको लेखाप्रणाली अपनाइएको पाइयो । प्र.अ.हरुको लेखा राख्ने शैलीमा वैज्ञानिकता आउन सकेका छैन । प्र.अ.हरुमा वैज्ञानिक लेखा राख्ने ज्ञान र सीका अभावमा पनि लेखा राख्ने काम सुकार आउन सकेको छैन । यी विद्यालयहरुले एकोहोरो लेखाप्रणाली भए पनि केही सुधारिएको र थोरै भए पनि वैज्ञानिक एवं पारदर्शी फारमहरुमध्ये प्रयोग गरी लेखा राख्ने गरेको पाइएको छ । वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त अनुसार प्रत्येक कामदारको परम्परागत कार्यशैली

परिवर्तन गरी वैज्ञानिक बनाउनु पर्छ भनिए तापनि प्रधानाध्यापक र लेखापालहरुको लेखा राख्ने शैलीमा परिवर्तन आउन सकेको पाइएन ।

४.१.४ सामाजिक परीक्षण प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अवस्था

सामुदायिक विद्यालयहरुमा सामाजिक परीक्षण कार्यान्वयन हुन थालेपछि सोको प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अवस्था छ भनी अध्ययन क्षेत्रमा रहेका विद्यालयहरुमा अनसन्धान गर्न अनुसूची २ र ३ मा उल्लेखित प्रश्नहरु शिक्षक अभिभावक संघका अध्यक्ष र वि.व्य.स.का पदाधिकारीहरूसँग कुरा गर्दा निम्नानुसारको पंक्तिक्रिया प्राप्त भएको छ ।

तालिका नं. ५ सामाजिक परीक्षण प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अवस्था

क्र.सं.	सा.प.कार्यान्वयनको अवस्था	वि.व्य.स.	शि.अ.संघ	जम्मा संख्या	प्रतिशत
१	गर्छन	३	२	५	२५%
२	गर्दैनन्	३	४	७	३५%
३	आशिक	३	३	६	३०%
४	थहा छैन	१	१	२	१०%
	जम्मा	१०	१०	२०	१००%

माथिको तालिकाले के स्पष्ट गर्छ भने २५% वि.व्य.स. र शि.अ.संघका पदाधिकारीहरुले विद्यालयमा सामाजिक परीक्षणको प्रतिवेदन कार्यान्वयन हुन गरेको बताएका छन् भने ३५% पदाधिकारीहरुले कार्यान्वयन नहुने गरेको बताएको छन् । ३०% ले आशिक रुपमा हुने र १०% ले थाहा नभएको बताएका छन् । शै.स. २०६३ देखि सामाजिक परीक्षणलाई जिल्ला शिक्षा कार्यालय र स्रोतकेन्द्रले अनिवार्य गरेपछि उक्त परीक्षण नगर्ने विद्यालयले जि.शि.का.बाट पायने तलब भत्ता लगायतका अनुदान रकम निकास नहुने भएकोले प्राय : सबै विद्यालयहरुले औपचारिकताका लागि मात्र भए पनि सामाजिक परीक्षण गर्ने गरेको पाइएको छ । हरेक आ.व.सुरु भएपछि भाद्र महिनामा प्र.अ.हरुले छापाखानाबाट छापिएको सामाजिक परीक्षणको फारम बिना शिक्षा नियमावली २०५९ (संशोधित सहित) को नियम १७१ क

ममोजिम सामाजिक परीक्षण समिति गठन गरी प्र.अ. आफैले फारम भर्ने काम गरी समितिले पदाधिकारी एवं सदस्यहरुलाई हस्ताक्षर गराई स्रोतकेन्द्रमा बुझाउने गरेको । केही विद्यालयहरुमा भने सामाजिक परीक्षण समितिले विद्यालयको सबै पक्षको संघ रुपमा लेखाजोखा गर्ने मूल्याङ्कन गर्ने र विशेष गरी आर्थिक पक्षले सम्पूर्ण हिसाव किताव परीक्षण गरी त्यसमा देखिएका कमीकमजोरीहरु सच्याउन प्रधानाध्यापकहरुलाई सुझाव पनि गरेका छन् । वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्त अनुसार वैज्ञानिक ढंगले कामदारको छनोट गरी छानिएको कामदारलाई तालिम दिने र दक्षतापूर्वक काम सिकाउनु पर्छ भनीनएता पनि त्यस्तो भने पाइएन ।

तालिका नं. ६ प्रतिवेदनको सार्वजनिककरण सरोकारवालाहरुको उपस्थिति

क्र.स..	अभिभावकहरुको प्रतिक्रिया	संख्या	प्रतिशत
१	जान्छु	5	50 %
२	जान्न	1	10 %
३	भ्याउँदिन	3	30 %
४	थाहा छैन	1	10 %
	जम्मा	10	100 %

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिकाले विद्यालयमा सामाजिक परीक्षणको प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने दिन ५०% अभिभावकहरु विद्यालय जाने गरेको ३०% अभिभावकहरुले विद्यालयले बनोलाउने गरेको १०% अभिभावकहरु नजाने गरेको र १०% अभिभावकहरुले नभ्याउने गरेको प्रष्ट पारेको छ । विद्यालयहरुको गतिविधि र क्रियाकलापहरुमा अभिभावकहरु काम नै आउने गर्छन । विशेष अवसरहरुमा मात्र अभिभावकहरु विद्यालय आउछन् । विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त अनुसार योजना निर्माण, निति निर्माण, अनुगमन, सुपरिवेक्षण जस्ता विषयहरुमा कानुनी व्यवस्था गरी स्थानीय निकाय वा अधिकारीलाई स्वतन्त्र रुपवाट काम गर्ने वातावरण सिर्जना गर्न सक्दा व्यवहारमा त्यस्तो पाइएन ।

४.१.६ आम्दानी खर्चको विवरण

विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरुले एक आ.व. भित्र भएका आम्दानी खर्चको विवरण बनाई राख्दछन् वा राख्दैनन् भनी अध्ययन क्षेत्रमा विद्यालयहरुमा अनुसूची ४ मा संलग्न प्रश्नावलीका आधारमा खोजी गर्दा निम्नानुसार प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ ।

तालिका नं. ७ आम्दानी खर्चको विवरण

क्र.सं.	आम्दानी खर्चको विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	राख्छु	2	20%
२	राख्दिन	6	60 %
३	भ्याउँदिन	0	0 %
४	थाहा छैन	2	20 %
	जम्मा	10	100 %

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिकालाई अध्ययन गर्दा ६०% प्र.अ.हरुले आफ्नो कार्य कक्षमा आम्दानी खर्चको विवरण नराखेको २०% र प्र.अ.हरुले आम्दानी खर्चको विवरण राख्ने गरेको र २०% ले थाहा नभएको बताएको देखिन्छ । हरेक विद्यालयमा प्रधानाध्यापकले आफ्नो कार्यकक्षमा आम्दानी खर्चको विवरण राख्न सक्दा हिसाव किताव आफैँ पारदर्शी र सार्वजनिक हुन्छ । वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त अनुसार वैज्ञानिक ढगले कामदार छनौट गरी छानिएका कामदारलाई तालिम दिने र दक्षतापूर्वक काम लगाउनु पर्छ भनी उल्लेख भए पनि प्र.अ. छनौट गर्ने तालिम दिने र दक्षतापूर्वक काम लगाउने कुरा व्यवहारमा पाइएन ।

४.१.७ सामाजिक परीक्षणको सुभाव कार्यान्वयन

सामाजिक परिक्षण समितिले सामाजिक परीक्षण गरिसकेपछि प्रतिवेदनमा केही सुभावहरु पनि राखेको हुन्छ । उक्त सुभावहरु कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो छ भनी अनुसन्धान क्षेत्रका विद्यालयका प्र.अ. हरूसँग अनुसूची ४ मा संलग्न प्रश्नावलीका आधारमा अध्ययन गर्दा निम्नानुसार प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ ।

तालिका नं. ८ सामाजिक परिक्षणको सुभाव कार्यान्वयन

क्र.सं.	आम्दनी खर्चको विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	गर्छु	6	60 %
२	गर्दिन	2	20 %
३	आंशिक	2	20 %
४	थाहा छैन	0	0 %
	जम्मा	10	100 %

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा ६०% प्र.अ.हरुले सामाजिक परीक्षणको प्रतिवेदन उल्लेखित सुभावहरु कार्यान्वयन गरेको, २०% ले कार्यान्वयन नगरेको र २०% ले अंशिक रूपमा कार्यान्वयन गरेको देखिन्छ । सामाजिक परीक्षणको प्रतिवेदनमा उल्लेखित सुभाव कार्यान्वयन गर्न प्र.अ.को जिम्मेवारी र दायित्व हो । सामाजिक परीक्षणको प्रतिवेदनमा उल्लेखित सुभाव कार्यान्वयन गर्न सकदा अन्य पक्षको अतिरिक्त आर्थिक पक्षको पारदर्शितामा वृद्धि हुन सक्छ । वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त अनुसार कामदारलाई कामप्रति अधिकतम उपलब्धि हासिल हुने गरी परिचालन गर्नुपर्छ । कामदारलाई मात्र दोष दिने र आफू उक्कने परिपाटि त्यागनुपर्छ भनी वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्तमा उल्लेख भए पनि व्यवहारमा त्यसै पाइएन ।

४.२ सामाजिक परीक्षणले आर्थिक पारदर्शितामा पारेको प्रभाव

विद्यालय समुदायमा रहेको हुन्छ । विद्यालयले समुदायका लागि आवश्यक सीप र योग्यता भएको जनशक्ति दिन्छ भने समुदायले विद्यालयलाई आर्थिक भौतिक र शैक्षिक रूपमा सुदृढ बनाउन विभिन्न प्रकारका सहयोग उपलब्ध गराउँछ । समुदाय र विद्यालयको सम्बन्ध सुदृढ भएको अवस्थामा मात्र विद्यालयको चौतर्फी उन्नति र प्रगति हुन सक्छ । तसर्थ विद्यालयमा के कस्तो गतिविधिहरु स.चालन गर्ने भन्ने चरणदेखि के के गतिविधि र क्रियाकलापमहरु कसरी सम्पादन भएको छ । सोको लेखाजोखा गर्ने अवसर समुदायले पाउनुपर्छ केन्द्रमा एकीकृत भएर रहेको अधिकारलाई स्थानीय तहमा गरेका अवशय नै विद्यालयमा सुधार आउँछ । स्थानीयनिकायलाई योजना निर्माण गर्ने, निति निर्माण गर्ने कार्यसम्पादन गर्ने

अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने प्रक्रियामा कानूनी व्यवस्था गरी अधिकार निरूपण गरेमा विद्यालयमा समुदायको लगानी आवश्यक भई विद्यालयप्रति अपनत्वको भावना जागृत हुन्छ । त्यसैले गरी विद्यालय र सरोकारवालाहरु बिच राम्रो मानव सम्बन्ध भएमा कार्यासम्पादनमा जनसहभागिता जुट्छ । विद्यालयको संगठनिक क्रियाकलापमा सबैलाई सहभागि गराउनु पर्छ जस्ता सिद्धान्तहरु विद्यालय पद्धतिमा लागू गर्ने खोजिएकाले सरकारी सामुदायिक विद्यालयमा सामाजिक परिण गने अवधारणा आएको हो । हाल सबै सामुदायिक विद्यालयहरुमा शै.स. २०६३ देखि अनिवार्य सामाजिक परिक्षण गने सरकारले कानूनी व्यवस्था गरेको छ । सामाजिक परिक्षणले आर्थिक पारदर्शीतामा कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने विषयमा अनुसन्धान गर्दा प्राप्त तथ्यलाई निम्न अनुसार उल्लेख गरिएको छ ।

४.२.१ आर्थिक कारोवारहरुको जवाफदेहिता

विद्यालयमा भएका आर्थिक कारोवारहरुको जवाफदेहिता कसको हो भनी अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयहरुका सरोकारवाला बिच गर्न अनुसूची १,२,३,४,५ र ६ मा संलग्न प्रश्नावलीका आधारमा निम्नानुसार प्रतिक्रिया भएको छ ।

तालिका नं. ९ आर्थिक कारोवारहरुको जवाफदेहिता

क्र.सं.	आर्थिक कारोवारको जवाफदेहिता	वि.व्य.स.	सि.अ.संघ	अभिभावक	शिक्षक	प्र.अ.	स्रोत	जम्मा	प्रतिशत
१.	प्र.अ	८	८	७	८	१०	१	४२	८२%
२.	शिक्षक	०	०	०	०	०	०	०	० %
३.	वि.व्य.स.	२	०	१	०	०	०	३	६ %
४.	जम्मा	१०	१०	१०	१०	१०	१	५१	१०० %

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिका अनुसार विद्यालयहरुको आर्थिक कारोवारको जवाफदेहिता प्र.अ.को नै हो भन्ने कुरा पुष्टि गरेको छ । प्र.अ.ले नै आर्थिक हिसाव किताबबो पारदर्शी अभिलेख राख्नुपर्छ र सरोकारवालाहरुबिच समय समयमा सार्वजनिक गर्नुपर्छ त्यसै गरी आर्थिक कारोवारको जवाफदेहिता वि.व्य.स.को हो भन्नेको संख्या ६०% र जवाफदेहिता लेखापालको हो भन्ने संख्या १२% रहेको पाइएको छ । विद्यालयहरुमा

विशेष गरी राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०८२ लागू हुनु पूर्व समुदायवाट नै बढी लगानी हुन्थयो । विद्यालयमा के कति आम्दनी र खर्च भयो सोको अभिलेख तत्कालिन विद्यालय संचालक समितिका सेक्रेटरीले राख्ने गरेको पाइन्छ । प्र.अ.ले सेक्रेटरीको निर्देशन बमोजिम खर्च गर्ने गर्दथ्यो । तर रा.शि.प.यो २०२८ पछि विद्यालयमा लाग्ने खर्च सरकारले वेहोर्दै गयो । त्यसपछि शिक्षा दिने काम राजइको भयो । जसले गर्दा समुदाय विद्यालयवाट बाहिरिदै गयो । परिमाणस्वरुप विस्तारै शिक्षाका गुणस्तरमा ह्रास आउन थाल्यो । हाल राजइको दायित्व शिक्षामा मात्र केन्द्रित नभई अन्य स्वास्थ्य कृषि यातायात संचार प्रशासन जस्ता क्षेत्रमा पनि बढ्न गयो । शिषामा लाग्ने अपुग हुन थाल्यो र समुदायवाट विद्यालय नियन्त्रित नहुने हो भने गुणस्तरण गर्ने निति राज्लयले अगथाडि बढाएको छ । प्र.अ. र वि.व्य.स. लाई विद्यालयमा भएका आर्थिक कारोवारको जवाफेहि बनाउन खोजेको देखिन्छ । यसरी विद्यालयमा भएका सबै क्रियाकलापको अतिरिक्त आर्थिक क्रियाकलापको सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त अनुसार योजना र निति निर्माणको अधिकार समेत स्थानीय स्तरमा हस्तान्तरण गर्नाले जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व पनि स्वतः : स्थानीय स्तरले उल्लेख भएपनि व्यवहारमा भने योजना र निति निर्माण केन्द्रमा र कार्यान्वयन साथै प्रतिफल मूल्याङ्कन स्थानीय स्तरमा हुने हुँदा सरोकारवालाहरूसँग आर्थिक कारोवारको जवाफदेहिता कम रहेको पाइयो ।

४.२.२ सामाजिक परिक्षण प्रतिवेदन सार्वजनिककरणको अवस्था

समुदायिक विद्यालयहरुमा सामाजिक परीक्षण गरी प्रतिवेदन तयार सो प्रतिवेदन सार्वजनिकको अवस्था कस्तो छ भनी खोजी गर्नु अनूसूची १,२ र ३ मा सोधिएको प्रश्नावलीका आधारमा प्राप्त तथ्यलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १० : प्रतिवेदन सार्वजनिकीकरणको अवस्था

क्र.सं.	प्रतिवेदन सार्वजनिक	वि.व्य.स.	सि.अ.संघ	अभिभावक	जम्मा	प्रतिशत
१.	गर्छन्	7	7	6	20	67
२.	गर्दैनन्	3	1	1	5	17
३.	आशिक	0	1	23	3	9
	जम्मा	10	10	10	30	100

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिकाबाट हाल सामुदायिक विद्यालयहरूमा सामाजिक परीक्षण गरी सोको प्रतिवेदन सार्वजनिकको अवस्था निकै सुदृढ देखिन्छ । यो परीक्षण लागू भएको समयमा जि.शिका बाट तलव भत्ता निकास गर्नका लागि मात्र पनि सामाजिक परीक्षण गरिन्थ्यो भने अहिले आएर त्यसको प्रतिवेदन समेत सार्वजनिक गर्न थालिएको बताउने सरोकारवालाहरूको संख्या ६७% रहेको छ । १७% सरोकारवालाले सामाजिक परीक्षणको प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्दैनन् भनी बताएका छन् । सामाजिक परीक्षण विद्यालयको अनुदान निकाससँग सम्बन्धित गरिएकाले भाद्र महिना लगे पछि सामाजिक परीक्षण समिति गठन गरी औपचारिकता लागि मात्र भए पनि उक्त परीक्षण गर्ने गरिएको छ तर प्रतिवेदन भने सार्वजनिक गरिदैन । त्यस्तै गरी ९% सरोकारवालहरूलाई प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्छन् कि गर्दैनन थाहा नभएको बताएका छन् । वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त अनुसार कामदार र व्यवस्थापकबीच स्पष्ट कार्य विभाजन हुनुपर्छ । विभाजित काम तोकिएको निकायबाट समयमै सम्पादन हुनुपर्छ । कामदारलाई मात्र दोष दिने र आफू उम्कने परिपाटि त्यागनुपर्छ । त्यसै गरी प्रभावकारी कार्यसम्पादनका लागि दोहोरो र वास्तविक संचार प्रणाली अपनाउनु पर्छ भनिए तापनि व्यवहारमा त्यस्तो पाइएन । सबै काम प्र.अ.ले नै गर्नुपर्ने काम विग्रे प्र.अ.लाई दोष थुपार्ने र अरु उम्कने परिपाटि छ ।

४.२.३ सामाजिक परीक्षण भएपछि विद्यालय व्यवस्थापन जनसहभागिता

सामाजिक परीक्षणबाट विद्यालय व्यवस्थापनमा जनसहभागिताको अवस्था कस्तो छ भनी अध्ययन क्षेत्रमा विद्यालयहरुमा खोजी गर्नु अनुसूची ४ मा संलग्न प्रश्नावलीको प्रयोग गरी अध्ययन गर्दा निम्न प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ ।

तालिका नं. ११ : विद्यालय व्यवस्थापनमा जनसहभागिता

क्र.सं.	जनसहभागिताको स्थिति	संख्या	प्रतिशत
१	राम्रो	१	१० %
२.	ठीकै	७	७० %
३.	सामान्य	२	२० %
४.	थाहा छैन	०	० %
	जम्मा	१०	१००%

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिकाबाट विद्यालयहरुमा सामाजिक परीक्षण गर्न थालेपछि विद्यालयमा स्थानीय चासो बढ्न थालेको पुष्टि गरेको छ । स्थानीय जनसहभागितामा वृद्धिकै लागि स्थानीय सहयोग प्राप्त गर्न थालेको छ । अहिले सामाजिक परीक्षणले गर्दा विद्यालयमा स्थानीय जुट्न थालेको बताउने प्रधानाध्यापकहरुको संख्या ७०% रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ साथै १०% प्रष्ट्याउँछ । सामाजिक परीक्षणको मुख्य आसय नै विद्यालय सुसंचालन र व्यवस्थापनका लागि सरोकारवालहरुको संलग्नतामा जुटाउन हो । विद्यालय रेखदेख र सुसंचालका लागि समुह संचालनका लागि नेतृत्व उत्प्रेरणा सहभागिता संचार व्यक्तित्व र मानवीय जस्ता व्यवहारहरु अपरिहार्य छन् । कुनै पनि सं संगठन संचालन गर्न मानिसलाई दया माया ममता स्नेह प्रेम सम्मान सदभाव सत्कार आवश्यक हुन्छ । उत्पादकत्व भन्ने कुरा प्राविधिक पक्ष मात्र नभई सामाजिक पक्ष पनि हो भनी उल्लेख छ तर व्यवहारमा त्यसता कुराहरुमा गम्भीरतापूर्वक ध्यान दिएको पाइएन ।

४.२.४ सामाजिक परीक्षणबाट आर्थिक पारदर्शीताको सम्भावना

विद्यालय तहमा सामाजिक परीक्षणबाट आर्थिक पारदर्शीताको सम्भावना कस्तो छ भनी अध्ययन क्षेत्रमा वि.व्य.स, शि.अ.संघका अध्यक्षहरु अभिभावकहरु र

स्रोतव्यक्तिहरु अनूसची १,२,३ र ६ मा संलग्न प्रश्न सोध्दा प्राप्त भएको प्रतिक्रियाहरुलाई निम्नअनुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

ताकिला नं. १२ : प्रतिवेदन सार्वजनिकीकरणको अवस्था

क्र.सं.	आर्थिक पारदर्शीता	वि.व्य.स.	शि.स.संघ	अभिभावक	स्रोत व्यक्ति	जम्मा	प्रतिशत
१.	सम्भव	९	८	७	१	२५	८०%
२.	सम्भव छैन	०	१	२	०	३	१० %
३.	आशिक	०	०	०	०	०	० %
४.	थाहा छैन	१	१	१	०	३	१० %
	जम्मा	१०	१०	१०	१	३१	१०० %

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिकाको अध्ययनबाट ८०% सरोकारवालाहरुको सामाजिक परीक्षणबाट आर्थिक पारदर्शीता सम्भव छ भनी बताएका छन् भने १०% ले सामाजिक परीक्षणबाट आर्थिक पारदर्शीता सम्भव छ छैन तथा भनएको बताएका छन् । सामाजिक परीक्षणको अभ्यास शिक्षा क्षेत्र बाहेक अन्य क्षेत्रमा निकै अगाडिदेखि हुदै आएको पाइएको छ । खास गरी गैरसरकारी संघ संस्थाहले आयोजनाहरु सम्पन्न भएपछि आयोजनाको लागत र आम्दानीका स्रोतहरु होर्डिङ बोर्डमा भएकोले विद्यालयमा भएका आर्थिक कारोवारहरु सार्वजनिक गर्नुपर्छ । सामाजिक परीक्षणको प्रचलनले आर्थिक पारदर्शीतामा केही हदसम्म भए पनि सहयोग पुऱ्याएको अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्यले पुष्टि गरेको छ । विकेन्दीकरणको सिद्धान्त अनुसार योजना र निति निर्माण सम्बन्धी अधिकार समेत स्थानीय स्तरमा हस्तान्तरण गर्न सक्दा मात्र शैक्षिक गुणात्मकता आउन सक्छ भनी उल्लेख भए पनि व्यवहारमा त्यस्तो पाइएन । केवल कार्यान्वयन र प्रतिफल मूल्याङ्कनका मात्र स्थानीय स्तरमा अधिकार हस्तान्तरण भएकोले पूर्ण आर्थिक पारदर्शीता देखिदैन ।

४.३ सामाजिक परिक्षण कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू

सामाजिक परिक्षणले विद्यालयको योजना निर्माण कार्यान्वयन र प्रतिफल मूल्याङ्कन चरणसम्म सरोकारवालहरूलाई संलग्न गराई हरेक गतिविधि र क्रियाकलाप सार्वजनिक गर्दै पारदर्शी बनाई विद्यालयलाई आलोचनामुक्त बनाउन सहयोग पुर्याउँछ । विद्यालय स्थानीय समुदायबाट टाढिएको विद्यालय सरोकारवालाको आलोचनामा डुबेको र प्र.अ. हरूलाई आर्थिक अनियमितताको आरोप लागेको कारण यस्तो अवस्थाबाट विद्यालय बचाउन सरकारले सामाजिक परीक्षण कार्यान्वयनमा ल्याएको हो । सरकारले सबै सामुदायिक विद्यालयहरूको भौतिक आर्थिक र शैक्षिक गतिविधि र क्रियाकलापको सरोकारवालहरूको तर्फबाट बृहतर गरिने र सधन रूपमा अध्ययन लेखाजोखा र मूल्याङ्कन गर्न ऐन, कानून र नियम व्यवस्था गरी सामाजिक परीक्षण प्रचलनमा ल्याएको हो । विद्यालयमा स्थानीय जनसहभागिता जुटाउन, अभिभावकहरूमा विद्यालयप्रतिको अपनत्वको भावना जगाउन र आर्थिक पारदर्शीताका लागि सरकारले विद्यालयमा सामाजिक परीक्षण कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइन्छ । हाल उक्त कार्याविधि खारेज गरी सामाजिक परीक्षण गर्ने सम्बन्धी दिर्नेशिका २०६५ जारी गरी सामाजिक परीक्षणलाई थप व्यवस्थित गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

सामाजिक परीक्षण कार्यान्वयनको सुरुको अवधिमा व्यवहारिक बनाउन विद्यालय शिक्षाका विभिन्न निकायहरूले प्रभावकारी भूमिका खेल्दै आएको पाइन्छ । सामाजिक परीक्षणको कार्यान्वयन हुन थाले यता विद्यालयका गतिविधि र क्रियाकलापमा थोरै भए पनि केही सुधारहरू आउन थालेका छन् । तथापी जति सुधार र परिवर्तन आउनु पर्ने हो त्यत्ति आउन सकिरहेको छैन । अनुसन्धनबाट सामाजिक परीक्षणको मर्म र भावना राम्रो भए पनि त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा थुप्रै समस्याहरू देखा परेका छन् ।

४.३.१ प्रभावकारी कार्यान्वयनमा देखिएका चुनौतीहरू

सामाजिक परीक्षण प्रभावकारी कार्यान्वयनमा के कस्ता चुनौतीहरू देखिएका छन् । भनी सरोकारवालहरूसँग अनुसूची १,२,३,४,५ र ६ संलग्न प्रश्नमाथि अन्तरक्रिया गर्दा निम्न प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ ।

तालिका नं. १३ प्रभावकारी कार्यान्वयनमा देखिएका चुनौतीहरु शिक्षक

क्र.सं.	कार्यान्वयनमा देखिएका चुनौतीहरु	अभिभावक	शि.अ.सं	वि.व्य.अ.स	प्र.अ.	शिक्षक	स्रोत	जम्मा	प्रतिशत
१	जानकारीको अभाव	7	6	7	6	6	1	33	65
२.	दक्ष जनशक्तिको अभाव	1	2	2	3	4	0	12	23
३.	समयको अभाव	1	1	1	0	0	0	3	6
४.	प्रोत्साहनको कमी	1	1	0	1	0	0	3	6
	जम्मा	10	10	10	10	10	1	51	100

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७१)

माथिको तालिकाबाट सामाजिक परीक्षण प्रभावकारी कार्यान्वयनमा देखिएका चुनौतीहरु मा ६५% सरोकारवालाहरुले जानकारीको अभाव बताएका छन् । वास्तवमा विद्यालयको व्यवस्थापन संचालन रेखदेख नियन्त्रण सामाजिक परीक्षण कसरी गर्ने क कस्को विशेष जिम्मेवारी हो भन्ने कुरा सरोकारवालाहरुलाई थाहा नै छन् । स्थानीय सरोकारवालहरुको जानकारीको अभाव हुन सामाजिक परीक्षण कार्यान्वयनको प्रमुख समस्या हो । २३% सरोकारवालाहरुको दक्ष जनशक्तिको अभाव बताएका छन् । सामाजिक परीक्षण गर्न विशेष शिप र क्षमता भएको क्षमता नभएको अनुसन्धानबाट तथ्याङ्कले प्रष्ट पारको छ । ६% सरोकारवालाहरुले समयमा सरोकारवालाहरुसँग विद्यालयमा के कस्तो गतिविधि र क्रियाकलाप संलग्न रहन पनि बताएका छन् । विद्यालय व्यवस्थापनमा जुटेवापत सरोकारवालाहरुलाई कुनै प्रकारको प्रोत्साहन छैन । विद्यालय व्यवस्थापनमा जुट्ने सरोकारवालाको मूल्याङ्कन गरी पुरस्कृत गर्ने व्यवस्था नहुन पनि सामाजिक परीक्षण कार्यान्वयनमा देखिएको अर्को समस्या हो ।

४.३.२ सामाजिक परीक्षणप्रति सरोकारवालाहरुको मूल्याङ्कन

सामाजिक परिक्षणप्रति सरोकारवालाहरुको मूल्याङ्कन कस्तो छ भनी अध्ययन क्षेत्रका सरोकारवालाहरूसँग अनुसूची १,२,४,५ र ६ संलग्न प्रश्नमाथि छलफल गर्दा निम्न प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ ।

तालिका नं. १४ : सामाजिक परीक्षणप्रति सरोकारवालाहरुको मूल्याङ्कन

क्र.सं.	सरोकारवालाहरुको मूल्याङ्कन	अभिभावक	शि.अ.सं	वि.व्य.अ.स	प्र.अ.	शिक्षक	स्रोत	जम्मा	प्रतिशत
१	अनौपचारिकतामा सिमित	4	5	4	3	4	1	21	41%
२.	सरोकारवालाको उदासिनता	2	1	2	2	2	0	9	18 %
३.	सम्बन्धित निकायबाट	1	2	2	3	2	0	10	20 %
४.	राजनैतिक हस्तक्षेप	3	2	2	2	2	0	11	21 %
	जम्मा	10	10	10	10	10	1	51	100%

माथिको तालिकामा ४१ % सरोकारवालाहरुले सामाजिक परिक्षण औपचारिकता मात्र समिति रहेको बताएका छन् । अहिले पनि सामाजिक परीक्षण कतिवटा विद्यालयमा औपचारिकताका लागि मात्र गर्ने गरिन्छ । सामाजिक परीक्षणको उद्देश्य अनुसार व्यवहारिक रुपमा विद्यालयले के कस्ता लक्ष्यहरु निर्धारण गरेहो थियो । ती मध्ये के कति पुरा भए कति पुरा हुन सकेन , किन पुरा हुन सकेन जस्ता विषयमा खोजी गरिदैन । १८% ले सरोकारवालाहरुको उदासिनता रहेको बताएका छन् । विद्यालयका सरोकारवालहरु जो गर्छन् । विद्यालयका प्र.अ. र शिक्षकले गर्ने गर्छन् हामी कुरा पनि बुझ्नैभनी उदासिन रहेको पाइएको छ । सामुदायिक विद्यालयहरुमा विद्यालयले बोलाउँदा मात्र जाने गर्छन् । सरोकारवालहरुबाट विद्यालयका विभिन्न गतिविधि र क्रियाकलापमा सक्रिय जनसहभागिता देखाउँछ सकेका छन् भने अनुगमन निरीक्षण र सुपरीवेक्षणमा नियमिता दिएका छन् । २०% ले सम्बन्धित निकायबाट अनुगमनमा कमी रहेका बताएका छन् । सामाजिक परीक्षणबाट विद्यालयको गतिविधि र क्रियाकलापमा ज्यादै निम्न पाइएका प्रधानाध्यापकले आर्थिक हिनामिना र अनियमितता गरेमा प्रधानाध्यापकले विद्यालयको आर्थिक श्रोत साधनको दुरुपयोग

गरेमा त्यस्ता पक्षलाई कुन निकायले कस्तो कारवाही गर्ने भन्ने विषयमा शिक्षा ऐन नियम मौन छ । २१% ले शिक्षामा राजनैतिक हस्तक्षेप रहेको बताए । आफ्नो पक्षको प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरु भएमा सामाजिक परिक्षणबाट वास्तविक कार्यसम्पादन पूर्वाग्रहका आधारमा आलोचना गरिन्छ । यो पनि एउटा समस्याको रूपमा देखिएको छ ।

विद्यालयमा उचित मानव सम्बन्ध विकासित हुन सकेको छैन । प्रधानाध्यापकहरुमा उचित नेतृत्व सीप छैन । सरोकारवालाहरु बीच समन्वय र संचार अभाव छ । विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक संघ विच स्पष्ट कार्य विभाजन छैन । विकेन्दीकरण नाममा मात्र सीमित छ । स्थानीय समुदाय र निकायलाई अधिकार सम्पन्न बनाइएको छैन । शिक्षक र प्रधानाध्यपाकविच, वि.व्य.स. र प्रधानाध्यापक विच, वि.व्य.स र शि.अ संघविच शिक्षक र प्र.अ. एवं स्थानीय समुदायविच अर्थात सरोकारवालाहरुविच विभिन्न विषय र मुद्दाहरुमा द्वन्द्वरहेको छ ।

विद्यालयहरुमा भएका आर्थिक कारोवारहरुको व्यवस्थित र वैज्ञानिक अभिलेख राख्ने सीप र योग्यता प्रधानाध्यपाहरुसँग छैन । एकोहोरो लेखा प्रणाली अन्तर्गत अवैज्ञानिक र पारदर्शी अभिलेखहरु राख्ने गरेको पाइन्छ । दोहोरो लेखाप्रणालीको सिद्धान्त अनुसार लेखा राख्ने सीप योग्यता र क्षमता प्र.अ. सँग नहुनुले नै पनि आर्थिक पारदर्शीतामा प्रश्न चिन्ह खडा भएको छ ।

माथि उल्लेख गरिएका समस्याहरुका कारण सामाजिक परीक्षणलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिएको छैन । यी समस्याहरुलाई समाधान गर्न सिकाइएका आवश्यक नै सामाजिक परीक्षणको मर्म र उद्देश्य अनुसार विद्यालय संचालन सरोकारवालहरु संलग्न र सहभागिता समेत पारदर्शीता आई विद्यालय सुसंभालन र गुणस्तर अभिवृद्धिमा थप टेवा पुग्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

४.४ सामाजिक परीक्षणमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरु

सामाजिक परिक्षणमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरु के कस्ता छन् भनी अध्ययन क्षेत्रका सरोकारालाहरुसँग अनुसूची १,२,३,४,५ र ६ संलग्न प्रश्नमाथि छलफल गर्दा निम्न प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ ।

तालिका नं. १५ : समस्या समाधानका उपायहरु

क्र.सं	समाधानका उपायहरु	अभिभावक	शि.अ.संघ	वि.व्य.स	प्र.अ	शिक्षक	श्रोत	जम्मा	प्रतिशत
१.	ताकिला	3	4	4	4	3	0	18	35
२	दण्डसजाय	2	3	2	0	5	1	13	25
३.	विकेन्द्रीकरण	3	2	2	3	1	0	11	22
४.	अनुगमन	2	1	2	3	1	0	9	18
	जम्मा	10	10	10	10	10	1	51	100

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण)

माथिकोप तालिकालाई विश्लेषण गर्दा सामाजिक परीक्षणमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरुमा ३५% सरोकारवालाहरुले तालिम र गोडठीद्वारा सम्बन्धित सरोकारवालाहरुको श्रमता अभिवृद्धि गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । जिल्ला शिषा कार्यालय र स्रोतव्यक्तिबाट त्यस्ता क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धि तालिम र गोष्ठी संचालन गरेको पाइदैन । त्यसै गरी २५% सरोकारवालाहरुले सामाजिक परिक्षण प्रभावकारी कार्यान्वयन नगर्ने प्र.अ. लाई दण्डसजायको व्यवस्था गर्ने पर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । २२% सरोकारवालाहरुले विद्यालय व्यवस्थापन र सुपरीवेक्षणमा राज्यले स्थानीय स्तरमा नै विकेन्द्रीकरण गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । स्थानीय निकाय र सरोकारवालाहरुलाई विद्यालय संभालन व्यवस्थापन र सुपरिवेक्षणमा सरिक गराउन केन्द्रका अधिकारीलाई विकेन्द्रीत गर्नुपर्छ । १८% सरोकारवालाहरुले जिल्ला परिक्षण व्यवहारिक बनाउन विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिले प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । सामाजिक परिक्षण समितिले दिएका सुझावहरु पूर्णरूपमा कार्यान्वयन गर्न वातावरण बनउनु पर्छ । माथिको उपायहरुलाई अवलम्बन गर्न सकेमा विद्यालय भएका अन्य गतिविधिका अतिरिक्त आर्थिक कारोवारहरुमा समेत पारदर्शीता आई विद्यालय सुसंचालन र गुणस्तर अभिवृद्धिमा थप टेवा पुग्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ । विद्यालयमा उचित मानव सम्बन्ध विकसित गर्नुपर्छ ।

सरोकारवालाहरु बिच उचित नेतृत्व सीप, समन्वय संचार स्पष्ट कार्य विभाजन विकसित गर्नुपर्छ । राज्यले विकेन्दीकरणलाई प्रभावकारी बनाउने निति ल्याउनु पर्छ । सरोकारवालाहरु बिच विभिन्न विषयमा रहेको द्वन्दको अन्त्य गर्नुपर्छ ।

प्रधानाध्यापकहरुले विद्यालयहरुमा भएका आर्थिक कारोवारहरुको व्यवस्थित र वैज्ञानिक अभिलेख राख्ने सीप र योग्यता वृद्धि गर्न तालिका प्रदान गर्नुपर्छ । प्र.अ. हरुको एकोहोरो लेखा प्रणाली अन्तर्गत अवैज्ञानिक र अपारदर्शी अभिलेखहरु राख्ने प्रभलन हटाई दोहोरो लेखाप्रणालीको सिद्धान्त अनुसार लेखा राख्ने सीप, योग्यता , र क्षमता वृद्धि गर्न प्र.अ. स्वयंले पनि आत्म तत्परता देखाउन सकेमा मात्र सामाजिक परीक्षणको मर्म र भावना पुरा हुन्छ, जसको परिणाम स्वरुप विद्यालयको शिक्षक सिकाईमा सुधार आई शैक्षिक गुणस्तरमा अभिवृद्धि हुन्छ ।

परिच्छेद पाँच निष्कर्ष र सुभाव

सामुदायिक विद्यालयहरूमा आर्थिक पारदर्शिताका लागि सामाजिक परीक्षणको प्रभाव हेर्न गरिएको यस अध्ययनबाट निम्न प्राप्त निष्कर्ष र सुभावहरू प्राप्त भएको छ । विद्यालय तहमा सामुदायिक सहभागिता बढाई विद्यालयको पहिलो सुपरिवेक्षक अनुगमनकर्ता स्थानीय समुदायलाई नै बनाउने निति अनुरूप सामाजिक परीक्षणलाई कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । सामाजिक परीक्षण कित प्रभावकारी छ र यसले विद्यालयको आर्थिक पारदर्शितामा कति महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ भन्ने विषयमा बोढे बरसाईन स्रोत कन्द्र भित्रका विद्यालयहरूमा यो अनुसन्धान सीमित गरिएता पनि विद्यालय तहको निति निर्माण गर्ने निकायका लागि अगानमी दिनमा सामाजिक परीक्षण प्रभावकी बनाउन के के कदम चालने वा सामाजिक परीक्षणमा अनुसन्धानले सामाजिक परीक्षणबाट आर्थिक पारदर्शिताको अवस्था कस्तो छ भनी हेर्न खोजेको छ । यस अनुसन्धानले आर्थिक पारदर्शिताको अवस्थाका अतिरिक्त अन्य धेरै पक्षहरूसँग सम्बन्धित प्राप्तिकरु दिन सफलद भएको छ ।

सामाजिक परीक्षण विद्याय तहमा कार्यान्वयनमा आएको धेरै वर्ष भएको छैन । विद्यालयमा सरोकारवालाहरूमध्ये विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी, प्रधानाध्यपाक र शिक्षकहरूलाई मात्र सामाजिक परीक्षणको जानकारी भएको तर धेरै जसो शिक्षक अभिभावक संघका पदाधिकारी र अभिभावकहरूलाई यसको जानकारी भएको पाइएन ।

विद्यालयहरूमा आर्थिक कारोवारहरू गर्ने र सोको अभिलेख राख्ने काम अधिकांश विद्यालयमा प्र.अ.ले र केही विद्यालयमा मात्र लेखापालद्वारा मात्र लेखापालद्वारा राख्ने गरिएको पाइएको छ । धेरै विद्यालयहरूमा एकोहोरो लेखा प्रणाली अनुसार परम्परागत र केही सुधारिएको फारमको प्रयोग गरी लेखा अभिलेख राख्ने गरेको पाइयो । जसबाट आर्थिक पारदर्शिता सम्भव छैन । एकोहोरो लेखा प्रणाली धेरै जासो प्राथमिक र निम्न माध्यमिक विद्यालयहरूमा अपनाइएको पाइएको छ । भने दोहोरो लेखाप्रणाली धेरै जसो प्राथमिक र निम्न माध्यमिकहरूमा अपनाइएको पाइएको छ ।

दोहोरो लेखा प्रणाली अनुसार लेखा राखने लेखा सम्बन्धित विशेष सीप र वैकिङ्ग सुविधा हुनुपर्छ । लेखा सम्बन्धित विशेष ज्ञान र सीप भएका लेखापाल वा प्र.अ. भएको विद्यालयमा मात्र यो प्रणाली अनुसार लेखा राख्ने गरेको पाइएको छ । जसबाट आर्थिक पारदर्शीता पनि सम्भव छ ।

सामाजिक परीक्षणको प्रचलनले अभिभावक लागयत सरोकारवालहरूको विद्यालयको विभिन्न गतिविधिहरूलाई गहिरो र सधन रूपमा लेखाजोखा गर्ने र मूल्याङ्कन गर्ने र मूल्याङ्कन गर्ने क्षमताको विकास हुदै गएको छ । अहिले धेरै विद्यालयहरूमा सामाजिक परीक्षण हुन थालेको छ तर केही विद्यालयहरूमा सामाजिक परीक्षण केवल औपचारिकताका लागि मात्र गर्ने गरिएको छ ।

थोरै विद्यालयहरूमा मात्र सामाजिक परीक्षण समितिले परीक्षण गरिसकेपछि प्रतिवेदन तयार गरी विद्यालयका सफल र दुर्बल पक्ष अभिभावक भेला गराई सुनाउने गरेको पाइयो भने धेरै विद्यालयमा सामाजिक परीक्षण गरिसकेपछि प्रतिवेदन नबनाउने र सर्वाजनिक पनि नगरेको पाइयो ।

सामाजिक परीक्षण गरी सके पछि प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने दिन धेरै जसो विद्यालयमा सरोकारवालाको सधन उपस्थिति रहेको देखिन्छ भने केही विद्यालयमा सरोकारवालाको उपस्थिति न्यून देखिन्छ । स्थानीय तहमा नै स्वतन्त्र रूपमा काम गर्ने गरी विकेन्दीकरणको निति लागु गर्ने भने सरोकारवालाहरूको अनुपस्थितिलाई घटाउन सकिन्छ । धेरै विद्यालयका प्र.अ. हरूले आफ्नो कार्यक्षमता आम्दानी खर्चको बनाएर राख्ने हो भने पनि स्वतः आर्थिक पारदर्शीता हुन्छ ।

थोरै विद्यालयका प्र.अ.हरूले सामाजिक परीक्षण समितिले प्रतिवेदनमा सुझाव गरेका कुरालाई कार्यान्वयन गर्छन् भने धेरै प्र.अ.ले सुझाव कार्यान्वयन गर्दैनन् । सामाजिक परीक्षणपछि सामाजिक समितिले दिएका सुझाव कार्यान्वयन नगर्ने प्रधानाध्यापकलाई शिक्षा ऐन नियमावली अनुसार कारवाही गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । विद्यालयमा आर्थिक कारोवारको जवाफदेहिता पहिले विद्यालय संभालेका समितिले सेक्रेटरी रहेको थियो तर अहिले प्रधानाध्यापकहरूमा रहेको पाइएको छ । सामाजिक परीक्षणको प्रभावकारीता उत्कृष्ट नभए सामान्य रहेको

पाइएको छ । सामाजिक परीक्षणपछि गतिविधि र क्रियाकलापहरूमा सरोकारवालाको सहभागिता र संलग्नता बढ्न थालेको छ तर सहभागिता भने छैन । सामाजिक परीक्षणलाई विद्यालयका आम्दनी खर्च र आर्थिक कारोवार पारदर्शी हुन थालेको छ । सबै सरोकारवालाहरूले विद्यालयमा के कति आम्दनी भयो भन्ने विषयमा सरोकार राख्न थालेको छन् । प्रायः माध्यमिक विद्यालय र उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूले निजि स्रोतबाट लेखापाल नियुक्ति गरी लेखा राख्ने कामको जिम्मा दिएको पाइन्छ । सामाजिक परीक्षणबाट आर्थिक पारदर्शीता हुने देखिन्छ । सामाजिक परीक्षणबाट सम्पूर्ण पक्षको अतिरिक्त आर्थिक पारदर्शीता लागि सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

५.१ निष्कर्ष

विद्यालय संभालनको प्रमुख भूमिका प्रधानाध्यपकमा रहेको हुन्छ । प्रधानाध्यापकले योजनाकार शैक्षिक नेता आर्थिक व्यवस्थापक, समुदाय परिचालक, समन्वयकर्ता, मूल्याङ्कनकर्ता र सुपरिवेक्षकको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । विद्यालय व्यवस्थापन र संचालनमा सहयोग पुऱ्याउन शिक्षा ऐन नियममा विद्याय व्यवस्थापन समिति शिक्षक अभिभावक संघ आदिको व्यवस्था गरिएको छ । प्रधानाध्यपकले समुदायलाई पुरै वेवास्ता गरी विद्यालय संचालन गरेको कारण समुदायले पनि विद्यालयमा बेवास्ता गरिरहेको परिप्रेक्ष्यमा समुदाय र विद्यालयको सम्बन्ध सुदुर्लभ गर्दै विद्यालयमा भइरहेको गतिविधि र क्रियाकलापमा सरोकारवालाहरूको संलग्नता वृद्धि गरी ल्याइएको हो । सामाजिक परीक्षणबाट विद्यालयको आर्थिक भौतिक र शैक्षिक सुधार गर्ने उद्देश्यले सामाजिक परीक्षण कार्यान्वयनमा ल्याइएको हो । सामाजिक परीक्षणबाट विद्यालयमा केही केही नयाँ सुधारका आयमहरू थपिएका छन् । प्र.अ.ले विद्यालयका सरोकारवालाहरूसँग समन्वय गरी काम गर्नुपर्छ भन्ने धारणाको विकास गराएको छ । विद्यालयमा प्राप्त सरकारी र गैरसरकारी अनुदान एवं भएका खर्चहरूलाई सुव्यवस्थित र वैज्ञानिक ढंगले राख्नुपर्छ र अभिभावक एवं सरोकारवालाले हेर्न चाहेको बखत देखाउनु र बुझाउनु पर्छ भन्ने धारणाको विकास सरोकारवालालाई भएको छ । आर्थिक आवश्यक परेको बेला समुदायको सहभोग प्राप्त गर्न सक्दैन । विद्यालय गतिविधि र क्रियाकलापको केन्द्रविन्दु आर्थिक पक्ष र

त्यसका खर्च गर्ने तौरतरिका एवं अभिलेखहरु हुन् भन्ने तथ्यलाई यस अनुसन्धानले उजागर गरेको छ ।

सामाजिक परिक्षणबाट विद्यालयहरुमा आर्थिक पारदर्शीता आउन थालेको छ । प्रधानाध्यापकहरुले विद्यालयको हिसाव किताब लुकाउन नसक्ने अवस्था आएको छ । विद्यालयमा आर्थिक कारोवारहरुको लेखा राख्ने तौरतरिकामा अब परिवर्तन गर्नुपर्छ र प्र.अहरुले वितीय अनुशासनलाई पूर्णरूपमा पालना गर्नुपर्छ भन्ने तथ्य समेत यस अनुसन्धानबाट पत्ता लागेको छ । खर्चको राखिएको बिलभरपाईको औचित्तय सामाजिक परीक्षण समितिले हेर्न भएकोले अब नक्कली बिलभरपाई राखेर हिसाव मिलाउन गर्ने वातावरणको अन्तय भएको देखिन्छ । अधिकांश विद्यालयहरुमा सामाजिक परिक्षणको प्रतिवेदन सुन्न र छलफल गर्न सरोकारवालाहरु विद्यालय आउन थालेको छ । प्रधानाध्यापकहरुले सामाजिक परीक्षण समितिले सिफारिस गरेका सुझावहरु कार्यान्वयन गर्छन् कि गर्दैनन् हेर्नुपर्छ भन्ने भावकनको विकास सरोकारवालामा हुनु थालेको छ ।

विद्यालय सुसंचालनको क्रममा विशेष गरी स्थानीय समुदायको महत्पपूर्ण भूमिका रहन्छ । स्थानीय समुदायको बेवास्ताका कारणबाट विद्यालयमा प्रधानाध्यापकबाट आर्थिक हिनामिना र अनियमितता हुने गरेको र त्यसलाई रोक्न शिक्षा ऐन, कानूनर नियमावलीमा उल्लेखित व्यवस्थालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । समुदायका अभिभाव र सरोकारवालाको क्षमता वृद्धि गर्न तालिका गोष्ठी र अभिभुखिकरण कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्छ भन्ने थ्यलाई यस अनुसन्धानले जोड दिएको छ । साथै विद्यालयको संचालनमा सुप्रबन्ध ल्याउन केन्द्रमा निहित अधिकार स्थानीय तहमा निरुपण गर्नुपर्छ तब मात्र विद्यालयमा हुने गरेको आर्थिक अनियमितता विद्यालय कोषको दुरुपयोग र आर्थिक हिनामिना रोकिन सक्छ । त्यसकारण विद्यालयमा हुने गरेका आर्थिक भौतिक र शैक्षिक गतिविधिमा सरोकारवालाको सधन उपस्थिति आवश्यक छ भन्ने तथ्यलाई यस अनुसन्धानले प्रष्ट पारेको छ ।

सरकारले सबैका लागि शिक्षा सुनिश्चित गर्ने हो भन्ने विद्यालयमा हुन हरेक गतिविधि र क्रियाकलापमा पारदर्शी हुनुपर्छ । तब मात्र विद्यालयप्रति समुदायको अपनत्वको भावना जागृत हुन्छ । विद्यालय सुधारका लागि सरोकारवालाहरूलाई प्रेरित र जागरुक तुल्याउन सामाजिक परीक्षण अपरिहार्य छ । साथै स्थानीय स्तरमा सम्पादन गरिने कार्यहरूको गुणात्मक उपलब्धि र दिगोपनका लागि समेत सामाजिक परीक्षण महत्वपूर्ण छ । माथि उल्लेखित पक्षको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि स्थानीय सरोकारवालाहरूमा सचेतना भने आउनुपर्छ ।

अनुसन्धानका क्रममा सबै विद्यालयका सरोकारवालाहरूमा समान चेतना क्षमता ततपरता र कार्यशुलता पाइएन । कुनै विद्यालयका सरोकारवाला विद्यालयको आर्थिक भौतिक र शैक्षिक पक्षको विकासका लागि एक जुट भएर लग्ने र विद्यालयको हरेक गतिविधिमा संलग्न भई विद्यालयका सरोकारवाला जे गर्छन्, विद्यालयका प्र.अ. र शिक्षकले नै गर्छन् हामी कुरा पनि संघका केही पदाधिकारीहरूले विद्यालय व्यवस्थापनलाई चुस्त दुरुस्त बनाउन र विद्यालय गतिविधिलाई नियमित गरी अनुगमन र सुपरिवेक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन पदाधिकारीहरूलाई नेपाल सरकारले भत्ताको व्यवस्था गर्नु पर्ने कुरा पनि उठाएको छन् ।

समग्रमा विद्यालयका आर्थिक भौतिक र शैक्षिक गतिविधि एवं क्रियाकलापमा सरोकारवालाहरूलाई संलग्न सहभागी गराउदै त्यस्ता क्रियाकलापहरूको सार्वजनिक गर्ने पर्छ तब मात्र विद्यालयको आर्थिक भौतिक पक्षमा उन्नति र सुधार भई शैक्षिक गुणस्तरमा वृद्धि सम्भव छ भन्ने निष्कर्ष अनुसन्धानबाट निस्केको छ ।

५.२ सुझावहरू

सामाजिक परीक्षणबाट विद्यालयहरूको आर्थिक पारदर्शीताको कस्तो प्रभाव छ भनी यो अनुसन्धान केन्द्रित रहेको थियो । सामाजिक परीक्षणबाट विद्यालयका आर्थिक कारोवारहरूमा अनियमितता हुन थालेको अपारदर्शी र वैज्ञानिक एकोहोरो लेखाप्रणालीलाई क्रमशः दोहोरो लेखा प्रणालीले विस्थापन गर्दै लगेको सामाजिक परीक्षण समितिको प्रतिवेदनमा सुझाव गरिएका कुराहरू क्रमशः कार्यान्वयन हुदै गएको विद्यालयका सरोकारवालापक्षहरूको सैद्धान्तिक अवधारणा प्रक्रियाहरूमा अभै

सरोकारवालाहरु बिच प्रष्ट हुन बाँकी देखिन्छ । सामाजिक परीक्षा(ले सतप्रतिशत सफलता पाउन सकेको छैन । त्यसकारण सरोकारवालाहरुबाट प्राप्त सूचना जानकारी तथ्याङ्कका आधारमा विश्लेषण गरी निस्केको निष्कर्ष र प्राप्तिहरुलाई आधार बनाइ केही सुझावहरु प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२.१ नितिगत तह

क) विद्यालयका सरोकारवालाहरुको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ । वि.व्य.स.का पदाधिकारी शि.अ.संघका पदाधिकारी र अभिभावकहरुलाई सामाजिक परीक्षण किन र कसरी गर्ने ऐन नियममा सामाजिक परीक्षण सम्बन्धित के व्यवस्था छ , वार्षिक योजना कसरी बनाउने अनुगमन र सुपरिवेक्षण कसरी कुन नियमकाले गर्ने विद्यालयमा भएका आम्दनी खर्चको अभिलेख कसरी राख्ने र लेखापरीषण कसरी हुन्छ जि.शि(का) वाट तलवीय र गै तलवीय कस्ता कस्ता रकमहरु विद्यालयमा आउछन् । सोको बारे सरोकारवालाहरुको क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी तालिम दिनुपर्छ ।

ख) शैक्षिक कार्यक्रमको लक्षित समूह विद्यालय र विदार्थीहरुहुन । गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न राज्यले लगानी गर्नुको साथै शिक्षा ऐन २०२८ र शिक्षा नियमावली २०५९ को व्यवस्था भए पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । प्र.अ.ले आर्थिक हिनामिना र अनियमितता गरेमा कसले कसरी र कस्तो कारवाही गर्ने भन्ने कुरा कानूनमा व्यवस्था भए पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु सकेको छैन ।

ग) प्रधानध्यापक नियुक्ति सम्बन्धी व्यवस्था शिक्षा नियमावलीको नियम ९३ मा स्पष्ट उल्लेख भए पनि उक्त छनौट प्रक्रियमा अवलम्बन नगरी प्र.अ. नियुक्ति गर्ने गरिन्छ । योग्यता , पूरा गरी प्र.अ. नियुक्ति गर्ने गरिन्छ । योग्यता क्षमता नेतृत्व सीप भएका व्यक्तिहरुलाई मात्र शिक्षा नियमावली २०५९ ले तोकेको प्रक्रिया पूरा गरी प्र.अ. नियुक्ति गर्नुपर्छ । त्यसरी नियुक्ति गरिउका प्र.अ.ले मात्र सामाजिक परीक्षणको मर्म र उद्देश्य अनुसार काम गर्न सक्छन् ।

५.२.२ अभ्यास तह

- क) विद्यालयमा लेखा राख्ने प्र.अ. वा लेखापाललाई सकेसम्म दोहोरो लेखाप्रणाली अनुसार राख्न र दोहोरो लेखाप्रणालीबाट सम्भव नभए एकोहोरो लेखाप्रणालीका पारदर्शी देखाविधि सम्बन्धी तालिम दिनुपर्ने देखिन्छ ।
- ख) विद्यालयको वार्षिक कार्यक्रम विद्यालयको ऐना हो । त्यसता वार्षिक कार्यक्रम निर्माण कार्यान्वयन र उपलब्धि मूल्याङ्कनमा बढी भन्दा बढी सरोकारवालाहरूलाई संलग्न गराउदै लैजानुपर्छ ।
- ग) विद्यालयमा भएका गतिविधि र आम्दनी खर्चको चार्ट बनाई प्र.अ.ले आफ्नो कार्यक्षमा राख्ने गरेको पाइएन । त्यस्ता आर्थिक गतिविधि र क्रियाकलापको विवरणहरू चार्ट बनाई प्र.अ.को कार्यक्षमा राख्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ ।
- घ) विद्यालयका सरोकारवालाहरुबिच प्रभावरीका संचार कायम गरी विद्यालयका महत्वपूर्ण विषयको निर्णय प्रक्रियामा सबैलाई संलग्न र सहभागी गराउनुपर्छ ।

५.२.३ अनुसन्धान तह

- क) समुदाय र विद्यालय बिच सुमधुर कायम हुन पर्नेमा त्यस्ता सदृढ सम्बन्ध देखिदै न सद्भाव आदान प्रदान गर्नुपर्छ ।
- ख) सामाजिक परिक्षण समितिले सामाजिक परीक्षण गरिसकेपछि सोको प्रतिवेदन सबै विद्यालयमा सार्वजनिक हुने नगरेको छैन । स्रोतव्यक्तिले त्यस्ता प्रतिवेदन सार्वजनिक नगर्ने विद्यालयलाई आफ्नो उपस्थितिमा प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।
- ग) प्र.अ. लाई आर्थिक कारोवारको जिम्मेवारी र जवाफदेहिता वहन गर्न पहिलो अनुगमन वा सुपरीवेक्षकको रुपमा सरोकारवालाहरू रहने गरी केन्द्रमा रहेका अधिकार स्थानीय तहमा विकेन्द्रित गर्नुपर्छ ।
- घ) विद्यालयका सरोकारवालाहरुबिच वैज्ञानिक ढंगले कामको वाँडफाँड गर्नुपर्छ ।
- ङ) वि.व्य.स. र शि.अ. संघ पदाधिकारीहरू एवं अभिभावक लगायत सरोकारवालाहरू राम्रो काममा आफू मात्र जस लिने र काम विग्रेमा अरुलाई मात्र दोष थुपारी आफू उम्कने परिपाटि छ । यस्तो परिपाटिलाई त्यागनुपर्छ । विद्यालयमा व्यवस्थापन सामूहिक प्रयतनबाट मात्र सफल हुन्छ ।

- च) कुनै कुनै विद्यालयले सामाजिक परिक्षण गर्ने सम्बन्धी दिनेशिका २०६५ ले तोकेको समयमा आफूभन्दा माथिल्लो निकायमा सामाजिक परीक्षण गरी सोको प्रतिवेदन पठाउने गरेको पाइएन । तोकिएको समयभित्र परीक्षण गरी सोको प्रतिवेदन माथिल्लो निकायमा पठाउने व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
- छ) विद्यालयका सरोकारवालाहरुबिच विभिन्न विषयमा देखा परेका द्वन्दलाई समयमै निरूपण गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
- ज) विद्यालयमा राजनीतिक गतिविधि र चलखेलमुक्त क्षेत्र बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी महेन्द्र र अन्य साथीहरू (२०६५) इपम्यानको जर्नल, काठमाण्डौं : शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन समाज नेपाल, किर्तिपुर ।
- काफ्ले, वासुदेव र साथीहरू (२०६५) शिक्षाका वित्तशास्त्र काठमाण्डौं : सनलाईट पब्लिकेशन ।
- काफ्ले, वासुदेव र साथीहरू (२०६५) शिक्षाका वित्तशास्त्र काठमाण्डौं : भँडीपुराण प्रकाशन, वागवजार, ।
- के.सी. नारायणी (२०६३) समुदायद्वारा व्यवस्थापन गरिउको विद्यालयहरूमा स्रोत संकलन र उपयोगको अध्ययन काठमाण्डौं : किर्तिपुर, त्रि.वि. (अप्रकाशित शोधकृत)
- कोइराला विद्यानाथ र श्रेष्ठ चन्द्रबहादुर (२०६४) शैक्षिक व्यवस्थापन र संगठनात्मक व्यवहार काठमाण्डौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी ।
- कोइराला, सितारमा (२०६२) शिक्षा प्रकाशनका आयमहरू काठमाण्डौं : सोपन माकिस डिल्लीवजार ।
- खड्का शेरजंज (२०६२) व्यवस्थापनका सिद्धान्तहरू ,काठमाण्डौं निमा पुस्तक प्रशान प्रदर्शनी मार्ग ।
- खतिवडा, चैतन्य (२०६६) विद्यालय सुधार योजना र प्राथमिक तहका विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि, इन्द्रपुर मोरङ्ग : त्रि.वि. (अप्रकाशित शोधकृति) ।
- खनाल, मुकुन्दमणि र आर्चाय सुसन (२०६३), शिक्षाको अर्थशास्त्र काठमाण्डौं : मकालु प्रकाशन गृह , डिल्लीवजार ।
- जिल्ला शिक्षा कार्यालय मोरङ्ग (२०६५) सामाजिक लेखा परिक्षण निर्देशिका : लेखक ।
- बौद्धिक दर्पण प्रकाशन (२०६५) शिक्षा ऐन २०२८ शिक्षा नियमावली २०५९ काममाण्डौं : - तेश्रो संशोधित सहित) ।
- नेपाल सरकार , शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय (२०६४) गाँउ शिक्षा योजना तर्जुमा सहयोगी पुस्तिका , भक्तपुर : शिक्षा विभाग , सानोठिमी ।
- नेपाल सरकार, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय (२०६३) विद्यालय अनुदान निर्देशिका एवं विद्यालय स्तरीयकरण फारम भक्तपुर : शिक्षा विभाग, सानोठिमी ।
- नेपाल सरकार शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय (२०६३) विद्यालय लेखा व्यवस्था काठमाण्डौं : केशर महल ।

नेपाल सरकार, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय (२०६३) सबैका लागि शिक्षा कामठण्डौ :
केशर महल ।

सङ्खुवासभा आवाज (२०६३), मुखपत्र सङ्खुवासभा-काठमाण्डौ सम्पर्क सम्झ काठमाण्डौ :
ने.क.पा.एमाले, पुतली सडक ।

स्नातकोत्तर क्याम्पस (२०६३) प्राज्ञिक अनुसन्धानात्मक जर्नल , विराटनगर : लेखक ।

शर्मा गोपीनाथ (२०५८), नेपाल शिक्षा आयोगको प्रतिवेदनहरु काठमाण्डौ : मकालु बुक्स
एण्ड स्टेशनरी, पुतली सडक ।

शर्मा एण्ड शर्मा (२०६५) शिक्षाको परिचय काठमाण्डौ : एम.के.पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स,
भोटाहिटी ।

शिक्षा मन्त्रालय (२०५५) उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, काठमाण्डौ :
केशरमहल : लेखक ।

श्रेष्ठ, अमृतलाल र साथीहरु (२०६५) लेखका सिद्धान्तहरु पोखरा : ओजन बुक्स, महेन्द्रपुल ।
श्रेष्ठ कुलनरसिंह (२०६४) व्यवहारिक लेखापरीक्षण काठमाण्डौ : नवीन प्रकाशन, भोटाहिटी

।